

201 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 201

ДВИЈИЋЕВА КЊИГА

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXX. БР. 201.

ЦВИЈИЋЕВА КЊИГА

БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА „СВ. САВА“ М. СЛАДЕКОВИЋА
Бранкова 16. — Телефон 249,
1927.

ЈОВАН ЦВИЈИЋ

16. јануара ове године умро је у Београду, у своме дому, после дужег боловања, Јован Цвијић. У нас нема иоле образованијег човека, који није чуо за велики рад Цвијићев. Оснивач и творац наше савремене географске науке, Цвијић је подједнако радио на испитивању и наше земље и нашег народа, и у оба правца постигао велике и оригиналне резултате. Али је његово име тесно везано и са срећним развојем нашег националног живота. Отуда се његова смрт осетила као велики научни и народни губитак, и као велики удар за нашу цивилизацију уопште.

Јован Цвијић се родио у Лозници, на Дрини, 29. септембра (по старом) 1865. године. Његов отац Тодор био је трговац, пореклом од једне досељене херцеговачке породице. Мати му Марија била је од једне стариначке породице јадранске. Цвијић је растао пред очима своје мудре и нежне матере, која је на њега оставила трајан и дубок утисак: у Цвијићевој соби за рад увек се видела слика његове мајке, сувоњаве жене, оштра и проницава погледа. Она је била одлучила да прода и остатак свога иметка, само да би свога сина школовала.

Када је свршио основну школу и два разреда гимназије у Лозници, Цвијић је прешао у Шабац и ту довршио нижу гимназију. Професором географије био је тада у Шапцу Владимир Карић, доцнији писац знамените „Србије“, уман и савестан човек, који је својим радом и понашањем уливао велико поштовање. Он је одмах обратио пажњу на новог ђака. Вишу гимназију учио је Цвијић у Бео-

граду, подједнако се интересујући не само за природне науке, већ и за историју и литературу. Ту је дошао под утицај неколиких одличних наставника (нарочито Андре Николића), и трајно се спријатељио с неколицином својих одабраних вршњака. На Великој Школи Цвијић је студирао природно-математички одсек, радећи највише геологију код г. Јована Жујовића. Али су и за време тих студија код Цвијића биле врло јасне географске тежње. Пошто је 1888./89. школску годину провео као предавач у другој мушкој гимназији у Београду, Цвијић је у јесен 1889. године отишао у Беч, и ту остао скоро четири године, до марта 1893. У бечку научну средину дошао је Цвијић као готов радник, с планом да настави студије о карсту, започете у Кучају и Источној Србији. Тај свој план он је и остварио, израдивши као докторску дисертацију своје чувено дело о карсту. Али је Цвијић с особитим интересом пратио и радове својих бечких учитеља: глациолога Албрехта Пенка и геотектоничара Едварда Сиса. Њиховом се утицају, несумњиво, има приписати, што је Цвијић, после студија о карсту, испитивао трагове старих глечера у нашим земљама и грађу и постанак наших планина.

Марта 1893. године постао је Цвијић редован професор Велике Школе, а јануара 1900. члан Срп. Краљ. Академије Наука. На тим местима развио је свој научни и организаторски рад. Као професор Велике Школе основао је Географски Завод, кроз који су прошли многи нараштаји његових ученика, долазећи у ближи додир са науком. Покренуо је *Преглед географске литературе о Балканском Полуострву*, у чијих су пет свезака приказани сви важнији радови о нашем полуострву, изишли од 1892. до 1905. године. У Географском Заводу, са својим ученицима и неким радницима из народа развио је особито жив рад на испитивању *Насеља и порекла становништва*, и од 1902. до 1927. године издала је Срп. Краљ. Академија двадесет и четири књиге посвећене тим питањима.

1910. године основао је Географско Друштво, и стално водио рачуна о уређивању *Гласника Географског Друштва*.

Сем овог организовања научног рада, Цвијић је развио огромну енергију радећи лично, сам. Његови многобројни и најважнији радови објављени су на нашем језику поглавито у *Гласу Срп. Краљ. Академије Наука* и у њеним посебним издањима, а на немачком и француском такође у научним часописима и збиркама. На жалост, Цвијића је смрт рано уграбила и он није могао да доврши два дела којима би био крунисан његов рад у два главна правца. Од његове *Геоморфологије* изашла је само прва и друга књига, а трећу је и на самртном одру припремао; од другог његовог главног дела *Балканско Полуострво и Јужнословенске Земље. Основе Антропогеографије*, изашла је само прва књига.

До грађе за свој рад, и до својих идеја дошао је Цвијић на дугим и напорним путовањима. Она су трајала пуних тридесет и осам година, — почела 1888., а престала 1925. Мрежа његових путева по нашим земљама особито је густа. Првих година, све до 1895., Цвијић је највише путовао по кршу у Кучају и Источној Србији, али и по кршу у Крањској, Истри, Херцеговини и Црној Гори. У време од 1895. па до 1905. године падају Цвијићева највећа путовања: тада се пео на врхове највиших планина у Бугарској, Босни, Херцеговини, Црној Гори, Македонији и Грчкој; тада је путовао по пољима у западној Босни и Херцеговини; тада по котлинама и језерима у Македонији; тада по областима свих планинских система балканских и т. д. Идуће деценије, од 1906 до 1914., Цвијићева путовања били су ограничена поглавито на Шумадију и Македонију. После Светског Рата ишао је скоро једино у оне крајеве, који су дотада били под Аустро-Угарском.

Университети, географска друштва и академије наука одали су своје пуно признање научном раду Јована Цвијића. Он је био почасни доктор Сорбоне

и чешког универзитета у Прагу. Географска друштва у Паризу, Лондону и Њујорку додељивала су му своја највећа одликовања, своје најређе медаље, за успехе у научном раду. Географска друштва у Петрограду, Варшави и Прагу, у Нешателу и Женеви, у Лондону, у Амстердаму, у Берлину, Бечу и Минхену, у Будимпешти и Букурешту изабрала су га за свога почасног или дописног члана. Цвијић је био члан академије наука у Прагу и Загребу. У нашој академији био је председник неколико последњих година. 1924. године издан је *Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу*. Најугледнији научни радници из Сједињених Држава, из Француске, Италије, Немачке и Аустрије, из Чехословачке, Пољске и Русије, као и Цвијићеви пријатељи и ранији ученици из наше земље, објавили су значајне прилоге у овом Зборнику. Тиме су и пред научном јавношћу хтели показати колики значај придају Цвијићевом раду. „Цвијићев свечани Зборник“, пише др. Јиржи Данеш, професор географије на чешком универзитету у Прагу, „спада међу најугледније зборнике те врсте, и биће не само украс стручних библиотека, већ и збирка драгоценог материјала за раднике у најразноврснијим гранама географије“.

Радећи на Великој Школи, Цвијић се почео бавити кршем, о коме је био добио дубоке утиске још у своме детињству у Јадру. Крш Источне Србије, Преконошка Пећина и Кучај привлаче његову пажњу. Али га испитивања ових крајева наводе да своје студије у истом правцу и прошири, и да, путујући по динарском карсту и проучавајући светску литературу о томе предмету, изради у Бечу, у географској школи Албрехта Пенка, дело о карсту у опште, — „заставничко дело“, по речима енглеског научника Арчибалда Гикиа. Ово је дело донело нова и коначна решења за нека основна питања о карсту, и свога аутора учинило познатим у светској науци. Поставши у пролеће 1893. године професором Велике Школе и основавши Географски Институт, Цвијић је наставио бавити са карстом Источне Ср-

бије, проучавајући њене пећине и подземне воде и њене изворе, тресаве и водопаде. И кад се затим почео бавити другим научним питањима, професор Цвијић се у неколико махова враћао на карст. Тако је 1898. године проучавао карсна поља западне Босне и Херцеговине, и изнео теорију о њихову постанку, а доцније је дао неколико прилога о карсту западне и источне Србије. Цвијићев последњи, општи и синтетички рад о карсту расправља о еволуцији карсне хидрографије, и, с тим у вези, о еволуцији карсних облика. Резултати ових радова су трајно добро опште науке, и као такви одавна унети у универзитетске уџбенике. У општу науку су из ових радова уведени и наши називи за поједине карсне облике. А под утицајем ових радова отпочели су неколики научни радници испитивати карст и у нашим крајевима, и у Европи, и у Азији, и у Аустралији, и у Америци.

Испитујући крш источне Србије имао је Цвијић прилике да из далека посматра Рилу, горостасну, белу и лети од многобројних снежаника. Али је значило право откриће када је, обишавши ову планину 1896. године, утврдио на њој трагове дилувијалних глечера. Тиме су први пут нађени остаци старих ледника на нашем полуострву уопште. После првог дана, који је донео ове научне резултате, млади научник није од узбуђења склопио ока целе ноћи. Идуће, 1897. године, показао је Цвијић да је у дилувијуму било глечера и на највишим планинама у Црној Гори, Херцеговини и Босни, на планинама преко којих су, вели берлински професор Албрехт Пенк, у неколико махова прошле „геолошки и географски школоване очи“, не приметивши трагове о којима је реч. И кад је доцније прешао и на друга научна питања, Цвијић се у неколико махова враћао студији дилувијалне глацијације. Најпре је то било 1902. и 1903. године, кад је изложио нове резултате о глацијалној епоси нашег полуострва, и поредио балканску глацијацију са алписком и карпатском. Затим је 1908. године изнео нова про-

матрања о глацијацији Риле, Јужних Карпата и мало-азиског Олимпа. 1913. год. проучавао је глацијацију Проклетија и околних планина, а 1920. године глацијацију Триглава. Глациолошки радови Цвијићеви открили су глацијацију Балканског Полуострва, и не само допунили опште знање о дилувијалној глацијацији, већ га и обогатили новим погледима, нарочито оним који се тичу глацијације карста. Али су ови радови подстакли стране и наше научне раднике да испитају глацијални феномен балкански.

Пошто је у лето 1898. године довршио испитивања карсних поља у западној Босни и Херцеговини, укрцао се Цвијић у пароброд да лаганом пловидбом упозна западну обалу Балканског Полуострва. У Медови и око Љеша посумњао је да је цела западна страна нашег полуострва испуњена планинама једне исте планинске системе. Студије које је отпочео у овом правцу довеле су до тога, да су на западу нашег полуострва издвојене две планинске системе, динарска и пиндска, и утврђен тектонски суток између њих. Овим су исправљени погледи чувеног бечког геотектоничара Едварда Сиса. Али млади професор није имао мира док није прегледао грађу и постанак и осталих планина нашег полуострва. Тако је издвајањем балканског система од карпатског и по други пут исправио Сисова мњења, у науци дотада усвојена. Затим је проучио орогенетске процесе у родопској маси, најстаријем копну нашег полуострва, и испитао односе између ове старе масе и млађих планинских система који су се око ње образовали. Резултат ових детаљних студија била је и расправа о облику нашег полуострва.

У лето 1898. године приспео је Цвијић у Солун, с планом да географски и геолошки испита Македонију и Стару Србију. Ради извођења овог плана он је путовао по поменутих областима у неколико махова, све до 1910. године, додирујући при томе и области на Западу, Епир и Тесалију, и области на Истоку, Јужну Бугарску, Тракију и Малу Азију.

Плод тих путовања био је да је Цвијић утврдио основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије. Он је проучио састав, старост и грађу земљишта ових области; новију геолошку историју, у којој је земљиште добило свој данашњи изглед, као и силе које су с поља утицале на стварање овог изгледа; хидрографију, а нарочито језера, са обликом њихових басена, са њиховом температуром и кретањима воде, и са колебањима њихова нивоа; комуникације, економске прилике и насеља; различне народе, нарочито асимилације између њих, задржавши се специјално на нашем елементу и проучавајући његову свест, осећање и име. Али испитујући велика језера на нашем југу констатовао је Цвијић да је њихов ниво у скорој геолошкој прошлости лежао знатно више но данас, и да су чак неке котлине, данас једино са рекама, биле испуњене дубоким језерима. Затим су се отоке ових језера усекле и језерска вода је отекла у Јегејско Море; међутим су се и притоке језерске усекле, и тако рашчланиле планинско земљиште које је раздвајало језера и котлине. После ових резултата показао је Цвијић на јужном ободу пространог панонског басена трагове високог стања воде, које је у овом басену постојало у недавној геолошкој прошлости. Тако је констатовао да заравни које се у Шумадији степеничасто спуштају силазећи са Југа на Север, нису ништа друго до обалске терасе старог Панонског Језера. Ове су терасе утврђене и око Карловца и Загреба, а чешки испитивачи налазе их сада у Моравској. Те терасе, са одсецима који их растављају, знак су поступног сплашњавања нивоа старог Панонског Језера, које је отекло Ђердапом. Али су услед сплашњавања језера и језерске терасе просечене рекама, као што је и копно на Југу, које је било ван језера, рашчлањено долинама и било изложено дејству речне ерозије. Ове студије, започете у Македонији, а настављене у Шумадији, довеле су Цвијића до оригиналног схватања геоморфологије: у једној области он прво прати спуштање

обалских линија, језерских или маринских, и с њима доводи у везу фазе у ерозионом раду река. Кад се има на уму у којим ће се све пространим областима ови погледи моћи применити, јасно је колики ће бити њихов значај за геоморфологију.

Поред овог рада на геоморфолошким питањима, обраћао је Цвијић још од почетка својих студија велику пажњу и антропогеографским проблемима: један од првих радова о карсту, рад о Кучају, завршује се проматрањима о антропогеографским приликама. 1896. издавањем упуства за проучавање села у Србији и осталим српским земљама, поставио је Цвијић антропогеографско испитивање наших земаља на врло широке основе. Одмах затим, 1898. године, издана су таква упуства, с једне стране за Босну и Херцеговину, а с друге за Стару Србију и Македонију, упуства прилагођена специјалним приликама ових области. Правац којим је Цвијић водио ова испитивања огледа се најбоље у томе, што су 1911. године изашла упуства за испитивање насеља и психичких особина, а 1922. упуства за испитивање порекла становништва и психичких особина.

У два основна дела, у *Антропогеографским Проблемима Балканског Полуострва*, и у француском делу *La Peninsule Balkanique, Géographie Humaine* (чија је прва половина изашла и на српском), изложио је Цвијић своја искуства, резултате и погледе о антропогеографским питањима. У њима су тако проучене основне и најзначајније особине нашег народа и наше земље, да је друго наведено дело названо „откриће наше домовине“. Доиста се у поменутих делима откривају цели нови видици, дотле и неслућени. У њима се испитују утицаји и географске средине и друштвени уопште на материјалну и духовну културу, и даље показују различни изгледи културе у појединим областима. Изневши најбитније одлике физичке, географске средине, Цвијић излаже социјалне чиниоце који су од антропогеографског значаја. То су најпре различни кул-

турни утицаји, који су с поља деловали на наше полуострво и у своме деловању били потпомогани или спречавани конфигурацијом земљишта. На друго место долазе главни историски догађаји, који такође показују јаку зависност од земљишта. Али најглавнији социјални утицаји јесу метанастазичка кретања — сеобе, које су се вршиле у балканском становништву за време турске владавине. Утврђене су поједине струје којима се становништво кретало, и издвојене области из којих се становништво исељавало, као и области у које се становништво досељавало. Проучени су узроци ових сеоба, с једне стране историски, верски и психички, а с друге економски и географски. И најзад су изведене последице ових сеоба: расправљано је о прилагођивању досељеника новој географској средини, о прилагођивању друштвеном и етичком, о асимиловању ранијег становништва, о стварању нових група и типова народних, ит.д. Као резултат и географске средине и ових друштвених утицаја даље се испитују врсте привредног живота, положаји и типови градова и села и типови кућа. Али Цвијић географском средином и поменутиим друштвеним утицајима, специјално миграцијама, не објашњава само типове оних објеката који чине материјалну културу. Он иде и даље, уводећи у географију и психичко: на духовним особинама које показује становништво појединих области, он изналази утицаје и географске и економске и социјалне. Он „присваја Географији област која изгледа да је досада била област романсијера“ — вели француски географ Жил Сион. Овим методама Цвијић, истичући најпре етичко јединство Јужних Словена, издваја међу њима четири главна психичка типа: динарски, централни балкански, источни балкански и панонски. У сваком од ових типова разликују се даље психички варијетети. „Оно што Г. Цвијић није рекао“, вели Жил Сион, „то је да овај посао претпоставља изузетан дар. Уз најпотпунију тачност, и уз страх од оног *goïшово*, као и од оног *a priori*, треба да иде дух

који осећа финоћу у стварима тако суптилним као што су психолошко проматрање и смисао за ниансе. Треба много година, скоро цео живот проведени у земљи, да се разазнају најглавније и најинтимније црте у духу и срцу народних маса. Ако се хоће да процени интензитет различних утицаја, треба бити способан за анализе и природних и социјалних погодаба, познавати економско стање, као и етнографију и историју. Јужни Словени су имали срећу да се овакав програм за њих изврши“.

Сем чисто научног, антропогеографски радови Цвијићеви имали су и велики национално-политички значај. Његово дубоко познавање свих делова нашега народа, као и наших суседа, дало му је могућности да у свима великим догађајима, што смо их преживели последњих двеју деценија, учествује активно, тумачећи и објашњавајући покрете који су се јављали. Тако је Цвијић био историчар свих оних потреса из којих је никла наша држава. Он је стварно и објективно представио македонско питање приликом македонских немира који су настали после 1903. године; 1908. године, за време анексије Босне и Херцеговине, он је изложио узроке антагонизму између Србије и Аустро-Угарске, узроке који ће неколико година бити непосредним поводом велике светске катастрофе; он је образлагао потребе нашег народа 1912. године за време Балканског Рата; а нарочито и највише у Светском Рату он је износио научне аргументе о етничком јединству Срба, Хрвата и Словенаца, и бранио њихове најјаче угрожене области. Радећи на овим питањима, Цвијић је само тражио истину, показујући тиме да прави научници представљају савест свога народа.

Најглавнији Цвијићеви радови, објављени на нашем језику, јесу ови:

Карст, географска монографија. Београд 1895. X + 176, са 16 слика и скица у тексту.

Географска испитивања у области Кучаја. „Геолошки Анали Балканског Полуострва“. Књ. V, 1893., са 1 сликом у прилогу.

Пећине и подземна хидрографија у Источној Србији. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, 1895., XLVI, са 7 слика и 2 табле скица.

Извори, пресаве и водопади у Источној Србији. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, 1896., LI, са 6 слика и 4 табле скица у прилогу.

Карсна поља западне Босне и Херцеговине. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LIX, 1900., са 3 профила у тексту.

Трагови старих глечера на Рили. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LIV, 1897., са 3 слике, 1 таблом скица и 1 картом у прилогу.

Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LVII, 1899., са 9 карата и 3 табле профила у прилогу.

Нови резултати о глацијалној ејоси Балканског Полуострва. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LXV, 1903.

Ледено доба у Проклешијама и околним планинама. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, XCI, 1913., са 2 скице у тексту и са 12 слика и 2 табле са 21 скицом у прилогу; XCIII, 1921., са 6 слика, 1 таблом са 10 скица и 1 картом у прилогу.

Структура и подела планина Балканског Полуострва. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LXIII, 1902.

Језерска област Шумадије, „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LXXIX, 1909., са 24 профила и скице у тексту и 3 карте у прилогу.

Основе за Географију и Геологију Македоније и Старе Србије с промајрањима у јужној Бугарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Ејиру и северној Албанији. Књига I, VIII + 392, са 51 географском и геолошком скицом, профилима и фотографијама. Београд 1906. Књига II, са 83 географске и геолошке скице, профила и фотографије у тексту и 16 фотографија у прилогу. Београд, 1906. Књига III, са 71 профилем и скицом у тексту и 24

Пећине и подземна хидрографија у Источној Србији. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, 1895., XLVI, са 7 слика и 2 табле скица.

Извори, пресеке и водопади у Источној Србији. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, 1896., LI, са 6 слика и 4 табле скица у прилогу.

Карсна поља западне Босне и Херцеговине. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LIX, 1900., са 3 профила у тексту.

Трагови старих глечера на Рили. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LIV, 1897., са 3 слике, 1 таблом скица и 1 картом у прилогу.

Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LVII, 1899., са 9 карата и 3 табле профила у прилогу.

Нови резултати о глацијалној ејоси Балканског Полуострва. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LXV, 1903.

Ледено доба у Проклешијама и околним планинама. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, XCI, 1913., са 2 скице у тексту и са 12 слика и 2 табле са 21 скицом у прилогу; XCIII, 1921., са 6 слика, 1 таблом са 10 скица и 1 картом у прилогу.

Структура и подела планина Балканског Полуострва. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LXIII, 1902.

Језерска плавница Шумадије, „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LXXIX, 1909., са 24 профила и скице у тексту и 3 карте у прилогу.

Основе за Географију и Геологију Македоније и Старе Србије с промашрањима у јужној Бугарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Епиру и северној Албанији. Књига I, VIII + 392, са 51 географском и геолошком скицом, профилима и фотографијама. Београд 1906. Књига II, са 83 географске и геолошке скице, профила и фотографије у тексту и 16 фотографија у прилогу. Београд, 1906. Књига III, са 71 профилем и скицом у тексту и 24

географске и геолошке карте и фотографије изван текста. Београд, 1911.

Геолошки Атлас Македоније и Старе Србије. 8 листова са геолошком картом Македоније и Старе Србије, тектонским картама и геолошким профилима. Београд 1902. Издање Срп. Краљ. Академије Наука.

Језера Македоније, Старе Србије и Еџира. 10 карата, Београд 1902. Издање Срп. Краљ. Академије Наука.

Абразионе и флувијалне површи. „Гласник Географског Друштва“, св. 6, 1921., са 66 скица у тексту и 11 фотографија у прилогу.

Геоморфологија, I, са 94 фотографије и 12 карата изван текста, 420 скица и фотографија и 87 карата у тексту. Београд, Држ. Штампарија, 1924. II, са 436 скица, фотографија и карата у тексту и 156 фотографија и 5 карата изван текста. Београд, 1926.

Антропогеографски Проблеми Балканског Полуострва. „Насеља Српских Земаља“, књ. I, 1902., са 2 скице у тексту.

Балканско Полуострво и Јужнословенске Земље. Основе Антропогеографије. Књига прва. XVI+418, са 49 карата и скица у тексту и са 7 карата и 54 фотографије изван текста. Београд, 1922.

Говори и чланци. Прикупљени краћи чланци и оцене. Четири књиге, објављене у Београду 1921—1923.

Карта Србије и Црне Горе. Размера 1 : 750.000. Прво издање 1897. год., друго 1898. и треће 1911. год.

Карта Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца. Размер 1 : 500.000. Издање ћирилицом и латиницом, 1922. Беч.

Карта Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца. Размер 1 : 1200.000. Издање ћирилицом и латиницом, 1922. Беч.

Б. Ж. МИЛОЈЕВИЋ,

ЈОВАН ЦВИЈИЋ И НАША НАУКА О НАРОДУ.

Јован Цвијић, који је рођен у срцу нашега народа, био је уједно и телом и духом својим један од његових типских представника. У његову телесном типу су биле помешане готово подједнако карактеристичне особине обе плаве европске расе: с једне стране, његово готово округло лице, поширока и округласта глава и средњи раст, били су наслеђе од предака источноевропске расе, која је данас најмногобројније заступљена код Словена, а с друге стране, висок нос, високо, пупчасто чело, чврстина и озбиљност погледа, чврсти и као саливени мишићи на лицу (као и по целом телу) — све карактеристични знаци северне, нордиске расе — давали су његовој физиономији израз мушкости и енергије. Одлучност је избијала из његова израза и погледа, из његових речи, и из његових увек снажних, енергичних и живих покрета.

Кад год сам га гледао на његовим путовањима, на којима сам га пратио, и у особитим, врло знатним или свечаним приликама, излазила ми је живо пред очи слика оних невероватно смелих северњачких истраживача који с подједнаком храброшћу и самопожртвовањем одлазе у ледене чевљусте Северног и Јужног Пола, као и у страховите прашуме жарке Африке и Америке. Наш је Цвијић заиста и по расном карактеру и по душевној снази био потпуно достојан парњак тих нордискских научних хероја, и ми нимало не сумњамо да је и сама његова појава задобивала симпатије великога културнога света европског и америчког, коме су такве појаве управо одговарале њиховој

већ традиционалној представи о великим херојима научних истраживања од светскога значаја.

А као што су у Цвијићевој телесној природи биле сједињене особине двеју главних раса које су наши преци са собом донели из своје закарпатске прадомовине, тако су се исто и у његовој души спајале карактеристичне црте њихове. На већину људи Цвијић је чинио у обичним односима утисак благог и тихог, питомог, човека, и заиста је једна од основних црта његове душе била благост и одмереност. Колико је било осетљивости и нежности у његовој души, сведочи најбоље искрена и целог живота несвесно истицана синовља љубав његова према давно изгубљеној мајци и примери бола и проливених суза за својим изгубљеним драгим ученицима. Још је Цвијић имао и врло развијене две особито карактеристичне црте: велику радозналост, и то веома широког обима, тако да се она простирала врло далеко од његових научних интереса и потреба, и, с друге стране, исто тако особиту љубав за искреним, пријатељским разговорима, а нарочито још у вези са причањем догађаја и доживљаја, у коме је баш он сам био неискрпан и веома занимљив.

Ове тако изразите особине Цвијићеве душе биле су комбиноване са другима, које су их у многом погледу допуњавале, а често пута и знатно ограничавале, односно регулисале, њихово изражавање. Цвијић је имао у својој природи нечега неумитног, немилосрдног, и у односу према себи и у односу према другим људима, кад се тицало постизавања постављених задатака и савлађивања препрека научноме стварању. Што је дао оволико великога, монументалнога, има се без сумње знатним, или и највећим делом, приписати тој његовој особини, али је у исто време, на нашу велику жалост, баш та иста његова врлина највише крива и што смо га тако рано изгубили. И речи и дела и цео живот његов јасно сведоче да он на себе није мислио и да није хтео мислити. Оштрина коју

је он често показивао у односу према својим ученицима и сарадницима, била је само последица те његове непоколебљивости и чврстине у испуњавању узвишеног животног задатка: солидног научног рада и истинског дизања наше науке и морала.

Даље је Цвијић имао изванредно фино, оштро осећање у оцењивању вредности и карактера људског, и био је у том погледу, као и у свима другим приликама и односима према људима, веома непристрасан и правичан. Људи лабавог или сумњивог морала нису могли бити са њим у добрим односима. — Веома је драгоцен особина Цвијићева била потпуно владање собом, савлађивање својих осећања и у приликама у којима наши људи обично не умеју да одрже потребну хладнокрвност и прибраност. Ја сам небројено пута имао прилике видети да Цвијић, изазван нечијим испадом или грубом погрешком, одвратном лажи и сличним, сав поцрвени од љутине и очевидно је готов да плане, али се за тренутак промени, и на његову лицу се појави лак осмејак, а из уста се чује некад, истина, и енергична реч, али увек изговорена одмереним, спокојним тоном, који је очевидно изражавао самопоуздање, висину и надмашност његова великог духа према ништавилу и ситничарству обичних људи. И у тренуцима смртне опасности — као што је био случај у Гацку, кад су поред нас пролетала намерно управљена аустриска танад — Цвијић је умео очувати то своје потпуно владање собом.

Ове три последње особине Цвијићева духа биле су узрок да су многи (па у ранијим годинама чак и ми) мислили о њему да је човек суров и неосетљив. Али је то, као што се из напред реченог види, била само спољашња кора, испод које је било језгро пуно блажности, нежности и љубави. А та тврда кора је ипак била веома потребна и корисна, јер без ње, поводећи се за својом иначе у суштини меком природом, Цвијић не би могао савладати све оне тешкоће и опасности које је савладао, и створити велика дела која је створио.

Цвијић се одликовао изванредним памћењем. О томе смо се небројено пута уверили и ја и сви остали његови ученици и сарадници. Тако се врло често дешавало да се ми, који смо били његови сапутници, нисмо сећали многих појединости с путовања којих се он после двадесет или тридесет година поуздано сећао, и по неких доживљаја које би нам он тако живо причао као да су се јуче десили. Моје је тврдо уверење да се његово генијално и преобилато стварање има на првом месту да припише томе његову особиту дару. Довођење небројених појединости и представа једних са другима у везу, стварање веома тешких комбинација и изналажење идеја и закључака од великог и општег научног значаја, не да се замислити без те способности да се све што треба држи у памети и да се у најпотребнијем часу појави пред мисаоним очима великог ствараоца.

Цвијић је био обдарен и недостижним посматрачким даром и необичном способношћу за широка схватања. О тим особинама сведоче његова дела, која су с једне стране пребогате ризнице проматрања и често уметнички финих опажања, а с друге стране величанствени зборници знаменитих научних истина од опште и вечите вредности. Цвијић је једини од досадашњих балканских испитивача био у стању да запази и да особито истакне многе од најзначајнијих чинилаца општега карактера, не само у географском погледу, него и у погледу на стварање, живот и карактер Јужних Словена и њихових балканских суседа.

Још је Цвијић имао једну групу сродних а веома ретких особина, које имају обично само људи што су пореклом из централних делова нашега народа. Имао је, наиме, веома развијену склоност тих делова нашега народа за трагањем о традицијама које се односе на порекло родова и на родбинске везе уопште, на сеобе и кретања народа и на његове социјалне прилике. Уз то је ишло особито интересовање за сам народ: за његов живот, за ње-

гове погледе на свет и на људе, и за психичке дарове народне уопште. Са дубоком, искреном љубављу према свом народу, у њему је била спојена и позната општа, врло карактеристична црта нашег народа: сношљивост према туђим народима и тражење правичности за све народе.

Цвијић је веома волео разговоре с народом. У свакој прилици, а разуме се понајвише на својим небројеним путовима, он је заповедао разговоре са људима из народа, изазивао излагање њихових мисли и расуђивања, и вешто наводио на причања о стварима које су га интересовале и у којима би се огледале карактеристичне стране народне душе. Све што је од значаја бележио је, а огроман број иоле знатнијих примера и цртица стално је памтио и умео врло верно и пластично причати.

Човек са таквим особинама какве је имао Јован Цвијић, а нарочито са тако јако израженим склоностима за трагањем по неисцрпним дубинама народних предања, народног живота и народне душе, није могао остати равнодушним пролазником поред толиких веома значајних појава које је живи посматрачки дух врло брзо уочио. Осетивши после првих својих опажања велику вредност њихову, он није могао више мировати целог свога века, и томе његову немиру и потреби да задовољи своје урођене склоности и да им да одушке, имамо да захвалимо за небројене драгоцене научне резултате првога реда, и за огромну досад већ скупљену и највећим делом и објављену грађу, спасену од заборава и сачувану и за наше будуће нараштаје и за цео научни свет.

Колико је Цвијић волео и ценио ову страну свога научног рада, имао сам прилике да много пута чујем из његових уста. Кад год смо ма узгред поменули његова *Насеља* и његова проматрања те врсте, изнета у разним његовим радовима, он је с очитим задовољством говорио: „То ће бити најлепши и најтрајнији споменик који ћемо за собом

гове погледе на свет и на људе, и за психичке дарове народне уопште. Са дубоком, искреном љубављу према свом народу, у њему је била спојена и позната општа, врло карактеристична црта нашег народа: сношљивост према туђим народима и тражење правичности за све народе.

Цвијић је веома волео разговоре с народом. У свакој прилици, а разуме се понајвише на својим небројеним путовима, он је заповедао разговоре са људима из народа, изазивао излагање њихових мисли и расуђивања, и вешто наводио на причања о стварима које су га интересовале и у којима би се огледале карактеристичне стране народне душе. Све што је од значаја бележио је, а огроман број иоле знатнијих примера и цртица стално је памтио и умео врло верно и пластично причати.

Човек са таквим особинама какве је имао Јован Цвијић, а нарочито са тако јако израженим склоностима за трагањем по неисцрпним дубинама народних предања, народног живота и народне душе, није могао остати равнодушним пролазником поред толиких веома значајних појава које је живи посматрачки дух врло брзо уочио. Осетивши после првих својих опажања велику вредност њихову, он није могао више мировати целога свога века, и томе његову немиру и потреби да задовољи своје урођене склоности и да им да одушке, имамо да захвалимо за небројене драгоцене научне резултате првога реда, и за огромну досад већ скупљену и највећим делом и објављену грађу, спасену од заборава и сачувану и за наше будуће нараштаје и за цео научни свет.

Колико је Цвијић волео и ценио ову страну свога научног рада, имао сам прилике да много пута чујем из његових уста. Кад год смо ма узгред поменули његова *Насела* и његова проматрања те врсте, изнета у разним његовим радовима, он је с очитим задовољством говорио: „То ће бити најлепши и најтрајнији споменик који ћемо за собом

оставити, и који ће тек наше далеке генерације умети достојно да цене!“

Кога бисмо могли означити као првог претходника нашем великом Цвијићу у погледу проучавања нашег народа? Никога другог до исто тако знаменитог Вука Караџића. Као што се зна, Вук је и сам вршио проучавања у нашем народу прикупљајући податке о његову животу, обичајима и особинама. Он је то чинио у скромном обиму, колико су му допуштале прилике и други послови, које је он тада сматрао за главније, али је све то чинио врло лено и узорно. Осим тога је он потстицао и друге људе да прикупљају грађу из народа, те је његову примеру следовало неколико савремених и доцнијих трудбеника, који су, колико су знали и умели, подражавали Вуку и износили из народа грађу и опажања. Али је све то било веома мало, без система и без научне основе. — Са појавом Јована Цвијића, испитивачки рад у народу развија се у нарочитом правцу у великолепни систем: израђује се план, који прихвата и у сваком погледу обилато помаже Академија Наука, а Јован Цвијић, даровити и пун искуства покретач и вођа, окупља на његову остварењу велики број добро упућених сарадника. Он ствара своју школу: расадник науке и испитивачког рада у народу.

Можда није само обичан случај што су два прва великана на пољу проучавања нашег народа рођени у Подрињу (Вук у Тршићу код Лознице, а Цвијић у самој Лозници), и што су обојица пореклом не само из Херцеговине, него шта више из истог њеног племена, из Дробњака. За Вука Караџића је већ довољно познато да му је отац био дошао у Тршић из дробњачког села Петњице (где и сад има доста Караџића), а Цвијић је сам причао, да је његов прадед, Цвијо Спасојевић, дугогодишњи хајдук и харамбаша, био пореклом из Дробњака,

и кад се најзад био смирио, да се настанио у Лозници.¹⁾

Кажемо да то можда није био само обичан случај. Врло је вероватно да се код даровитих, а немирних и несталних планинаца херцеговачких, кад сиђу у питомије и плодније крајеве наше, (у овом случају у богато Подриње), њихове наслеђене склоности и дарови у неку руку оплемене и добију широке димензије, тако да се појединци са изванредно развијеним таквим особинама издижу до оних узоритих величина какве су били Вук и Цвијић.

Јован Цвијић је први научни испитивач нашег народа, први научник који је ишао лично у народ и непосредним промашрањем и испитивањем тога народа вршио студије и долазио до научних резултата. Дуги низ година оваквих проучавања по свима јужнословенским и балканским крајевима, и уз то систематска сарадња великог броја испитивача у народу, толико су обогатили његово знање и проширили му погледе, да је у својим делима, особито у ономе о Балканском Полуострву, могао поставити трајне основе антропогеографског, а у многим погледу и етнолошког, етнопсихолошког и социјално-економског познавања нашег народа, уз то знатним делом и осталих Јужних Словена и њихових балканских суседа.

Веома је значајна страна Цвијићеве научне делатности у овом погледу његово посматрање са природњачког гледишта, употреба природњачких метода, и уопште уношење природњачких погледа и елемената. Он је и сам често наглашавао велики значај и потребу природњачке спреме за студије о народу и за правилно разумевање и успешно решавање не само антропогеографских, него и чисто етнолошких, социолошких и психолошких, особито етнопсихолошких проблема. То се заиста сјајно по-

¹⁾ О томе ће изнети опширне податке Г. Андрија Лубурић, који је с једне стране вршио испитивања у Дробњацама, а с друге стране забележио у целини и казивање самога Цвијића.

тврђивало на његову властитом примеру. Његова темељна спрема из природњачких дисциплина, коју је он још врло марљиво проширивао знањима из народне економије и социологије, била је главним узроком што смо од њега добили небројена значајна опажања и велике резултате, за које рекосмо да ће имати вечиту вредност и да ће послужити основом за сва даља истраживања у тим правцима. Научнику коме би недостајала природњачка знања, било би немогућно доћи до таквих опажања и резултата. Свакако би (као што се с неких страна и напомиње) било понекад од велике користи за Цвијићева широка извођења да је обраћао особиту пажњу и на историске, етнолошке и друге сродне чиниоце. Он их, истина, није ни занемаривао, и често их је шта више нарочито и истицао; али су можда могли овде онде бити више наглашени. Колико знам, он то није чинио случајно, него из простог разлога што је остајао доследан своме основном гледишту, да се велики историски догађаји и судбина народна дају у суштини сводити на географске, економске и друге природне факторе.

Наравно да је ова природњачка основа Цвијићеве ерудиције и његових погледа одређивала и главни правац његова испитивачког рада и студија у народу. То је, наиме, био поглавито антропогеографски правац, који се све више проширивао у етнобиолошком позније и у етнопсихолошком и сициолошком погледу.

* * *

Путовања ради научних испитивања била су за Цвијића и неодољивом жељом и правом радошћу. Мада су редовно била веома напорна и скопчана са многобројним тешкоћама, она су ипак чинила врсту највећих задовољстава у његову животу. Колико је пожртвовања, труда и енергије морао улагати у та своја путовања, могу бар донекле показати ове појединости. Путовања је Цвијић већином вршио по нашим земљама, које су биле под туђом влашћу

(турском, аустриском, грчком и бугарском) и осим тога и по туђим државама (Италији, Француској, Швајцарској и Немачкој), а редовно су трајала дуже време. За то је била потребна знатна спрема и путничка и научна, довољно новаца и још особите препоруке и одобрења од разних власти, наших и страних. А да се до свега тога дође, требало је веома много заузимљивости и вештине, нарочито у ранијим годинама, кад се Цвијићев научни углед још није био попео на ону висину, коју је имао за последње две десетине година. Али је све то још било сасвим мало према оној огромној количини енергије, заузимљивости и вештине, често праве дипломатске вештине, коју је Цвијић морао улагати за све време таког једног од својих научних путовања. Долазећи непрекидно у додир са туђим властима и са туђим људима он је морао свима давати подесна објашњења о циљевима свога пута и уједно на врло згодан начин задобивати њихове симпатије и извући од њих све потребне користи, обавештења и услуге. Кад се само сетимо, какве су све биле прилике — особито за једног таког путника, као што је Србин научник — у негдашњој европској Турској и у нашим земљама под негдашњом Аустро-Угарском, морамо се заиста дивити изванредним успесима, које је Цвијић баш у тим земљама постизавао. Треба још имати особито у виду, да су и сами наши сународници у тим доскора поробљеним земљама само у врло скромном обиму могли указивати своју помоћ српском научнику.— Научни успеси, дакле, које је Цвијић постигао у тим, као и по другим, туђим, земљама имају се највећим делом приписати поменутом огромном пожртвовању, труду и енергији, а они су скупа последица његове неизмерне љубави према својој науци, његових особитих дарова и широке спреме научне.

Како је Цвијић живео за време ових својих путовања? Не би се могло чисто веровати, како је скромно а често и веома оскудно проводио Цвијић

многе дане баш на најтежим својим путовима.¹⁾ У том се погледу он држао само једног правила, које је радо и својим ученицима понављао — правила, које је гласило: „На путу треба мало јести а много се чувати од назеба!“ Цвијић се није нимало старао о каквим нарочитим припремама за пут у погледу на храну (ту је бригу обично остављао својим сапутницима, у колико би се они сетили) и увек се задовољавао с оним што би се где нашло. Небројено пута је по планинама и по селима живео о проји и качамаку или би му цео дневни оброк чинило парче рђава хлеба без икаквих додатака. Исто тако Цвијић није носио са собом никаква прибора за спавање. Зато је много пута проводио ноћи са кратким и рђавим сном по пастирским колибама на простртој папрати или сену или само каквом хаљетку, а доста се пута дешавало, да заноћи са својим сапутницима²⁾ у пустој планини и да лежећи крај ватре и већином не спавајући дочека зору. На његово расположење и вољу за рад то није нимало утицало, а његов снажни организам издржавао је све ове и сличне напоре и самоодрицања и брзо се после сасвим кратког одмора (у неком бољем месту) опорављао.

Ове жртве, које је Цвијић врло често по цену свога здравља и самог живота подносио, биле су награђиване радостима, које су му доносила његова научна испитивања. Они од нас који смо имали прилике, да га више пута и дуже времена пратимо на његовим путовима, били смо сведоци силних, често скоро детињски изражаваних, радости, које су Цвијићу његови проналасци и истраживачки

¹⁾ Он је и иначе како у храни тако и у пићу био веома умерен и уопште је много мање јео, него што би се по његову изгледу могло судити.

²⁾ На даље ступеве је водио обично осим свога асистента или неког од својих старијих ученика још и служитеља и у сваком крају нарочитог вођу (у случају потребе ишла је са њим и пратња од полициских власти).

успеси причињавали. Кад је на пр. на босанско-херцеговачким планинама Прењу и Чврсници први запазио дотле непознате трагове од негдашњих глечера, Цвијић је клицао од радости и ти су се радосни усклици понављали приликом свакога такога новог проналаска кроз цео низ даљих херцеговачких планина и достигли врхунац на највишој од тих планина, на Дурмитору. И тако је наш велики научник с осећањима радости и усхићења од сопствених открића пролазио кроза све балканске крајеве, јер је за његов оштроумни проналазачки дух у свакоме од њих било много новог и непознатог, а за науку врло значајнога. А те његове радости и усхићења делио је са њим и цео наш народ гледајући у њему једнога од веома ретких својих синова, који се својим даром и значајем подигао до висине светскога научника и постао пред великим страним светом веома цењеним и утицајним приказивачем своје земље и свога народа.

Од коликог су значаја била ова Цвијићева путовања и запажања и по најудаљенијим и најзабаченијим крајевима Балканског Полуострва не само за познавање земље него и њена народа, о томе дају јасне доказе толика његова дела. Само је такав испитивач, као што је био Цвијић, који је небројено пута и веома дуго долазио у врло тесан додир како са највишим тако и са најнижим слојевима народним, како са префињеним варошанима тако и са примитивним, суровим пастирима високих планина балканских — само је, кажемо, такав испитивач могао дубоко осетити карактеристичне особине народне душе у појединим балканским крајевима и дати нам јасне и живе представе о психичким типовима њиховим. Само је такав испитивач, као што је био Цвијић, могао запазити оне многобројне појаве духовне и материјалне културе код балканских народа, које имају особити значај за науку и које је он у својим списима јасно истакао и достојно представио.

Да видимо сад како је радио и шта је све урадио Јован Цвијић на проучавању и познавању нашег народа. Његова је делатност у том погледу тако велика да би се о њој имало врло много говорити. Ми је на овом месту можемо представити само у најглавнијим потезима.

Чим је постао професор на негдашњој Великој Школи, показале су се и његове урођене склоности за третирањем питања о народу и за радом на проучавању народа. На семинарским вежбањима су се не само стално претресале разне теме које су се односиле на народ и његов живот, него је држан и нарочити курс из етнологије, који је имао да упозна слушаоце с основним знањима из те науке. Потписаноме, који је међу тадашњим Цвијићевим ученицима показивао највише интересовања за етнологију, била је дужност да преводи одељке из најбољих етнолошких дела које би Цвијић означао, и да их излаже колегама. Напоредо са тим Цвијић је, проучавајући нашу дотадашњу литературу и вршећи непрекидно проматрања на својим многобројним путовима и екскурсијама с ученицима, смишљао свој велики план за систематско проучавање и прибирање грађе из народа. Тако су се већ 1896 године појавила његова прва *Ујусџава за проучавање села у Србији и осталим српским земљама*, којима је даљих година следовао читав низ других *Ујусџава*, подешених за разне наше крајеве и за нарочите врсте испитивања.

Прва *Ујусџава* су разаслата од стране Академије Наука и Географског Завода тадашње Велике Школе свима интелгентнијим људима у народу, и њихови одговори су почели убрзо стизати. Потписаноме је, као тадашњем асистенту Географског Завода, била дужност да те извештаје сређује и да их чита заједно с Цвијићем, коме је било право уживање кад би се наишло на каква ваљана сарадника, који је умео погодити шта се тражи у одговорима на питања из *Ујусџава*. Такве сараднике нисмо никако испуштали, него смо их одмах анга-

жовали за даљи рад на овим испитивањима, и непрекидним упућивањем и обавештавањем потпуно уводили у овај испитивачки посао. Тако се радило и доцнијих година, и на тај начин је придобивен велики број вредних и искусних радника на овом пољу, који су по читав низ година сарађивали на поменутих испитивањима и обогатили нашу науку огромном грађом из народа, која би иначе временом сасвим пропала.

У исто време с овим придобивањем и упућивањем сарадника у народу, ишао је и сличан рад с ученицима Цвијићевим у Географском Заводу. Њима је с времена на време Цвијић, или под његовим надзором његов асистент, саопштавао резултате овога испитивачког рада у народу, објашњавајући и метод и задатке тога рада. А на екскурсијама, које је Цвијић веома волео и врло често изводио, ученици су и у пракси, радом у самом народу, увођени у овај испитивачки посао. Тако је поступно и од ученика Цвијићевих створен леп круг научно спремљених испитивача и сарадника.

О значају и обилатости ове стране Цвијићева рада дају јасно сведочанство двадесет и четири до сад издате велике књиге *Насеља* наше Академије Наука. У њима је осим грађе коју су саопштили речени испитивачи из народа, и друге коју су поједини наши научници исписали из архива, штампано и неколико студија поглавито од старијих ученика Цвијићевих. Већ смо поменули напред шта је сам Цвијић мислио и рекао о значају тога богатог зборника докумената из народа и о народу, а довољно су познате и врло ласкаве похвале, и чак праве изјаве захвалности, које су страни научници изражавали Цвијићу на овом знаменитом и с тако лепим планом и истрајношћу извођеном делу.

У првој књизи *Насеља*, која је изишла 1902. године (и сад је већ веома ретка), Цвијић је штампао и свој рад *Антропогеографски Проблеми Балканског Полуострва*, у коме је најпре изнео цео ток и метод поменутог испитивачког рада у народу, а

затим главне погледе и резултате до којих је већ био дошао тадашњим својим истраживањима. Ту су његова разматрања о културним појасима Балканског Полуострва, о врстама сеоских положаја и типова код нашег народа у вези с економским чиниоцима, о варошким типовима балканским, о врстама сточарства на Балканском Полуострву, о именима за насеља, и још особито о миграцијама и о пореклу становништва у западним и централним деловима нашег полуострва. — Ова расправа је готово у сваком погледу претходник доцнијег великог дела Цвијићева о Балканском Полуострву. У њој су делимично већ у велико разрађене, а делимично наговештене, све главније идеје, које су после добиле своју дефинитивну обраду и израз у томе другом великом делу.

Сви иоле главнији погледи и резултати које је Цвијић изнео у ова два своја велика рада, потпуно су нови и оригинални. Цвијић није имао у том погледу претходника. До ових погледа и идеја он је дошао поглавито на основи својих личних проматрања, а неким делом и на основи истраживања која су вршили његови ученици и сарадници, чији су радови већином штампани у *Насељима* и у *Гласнику Географског Друштва*, а делом су још у рукопису.

У тим делима (а делимично и у другим радовима) Цвијић је изложио ону своју генијално запажену географску поделу Балканског Полуострва на јегејску област и континентални блок, и затим поделу тога блока на три главне природне области: источну и балканску у правом смислу, централну или моравско-вардарску и пиндско-динарску (централна област с ужим целинама: моравском или Шумадијом, централном или Рашком и вардарском или Македонијом; а пиндско-динарска област са пиндском и динарском). Он је ту зналачки указао на све елементе и чиниоце геолошког, географског, климатског и економског карактера, којима се одликује свака од ових целина, а на многим другим местима и ових дела и других својих расправа по-

казао је сву величину значаја који су ове својим природним особинама јасно издвојене области имале на живот и на етничка формирања народна у разним временима. Као црвени конац провлачи се истицање или додиривање улоге ових природних чинилаца кроз готово сва антропогеографска и етнолошка разматрања Цвијићева. А да се разуме колико су ове сјајне тековине Цвијићева духа стекле у науци признања, довољно је само рећи да сада не би смео нико ни поменути да говори о етничкој судбини и о животним питањима балканских народа, а да не води рачуна о моћним географским чиниоцима које је он истакао: о моравско-вардарској удољини, о динарској зони, о шумадиској површи, итд.

Све што смо казали о Цвијићевој подели Балканског Полуострва на географске области у вези са њиховом етничком улогом, вреди потпуно и за његове исто тако генијално запажене културне појасе, миграциона струјања, типове насеља и кућа и етнопсихичке типове код Јужних Словена, а у многама и осталих балканских народа.

Код нас у науци сад су за објашњење особитих појава у нашем народном животу већ постали тако обични појмови и изрази које је он увео: византиска или стара балканска цивилизација, турско-источњачки утицаји, патриархални ступањ, и др. Ми сад знамо и чини нам се сасвим обична ствар оно што се у Цвијићеву духу морало тек у току дугог низа година испитивачког рада и генијалног умовања израђивати: да су у нашем и другим балканским народима извршене велике етничке промене услед селидбених или миграционих струјања (метанастазичких кретања), и да су постојали, а делом и сад постоје, и нарочити правци тих сеоба (динарска струја, косовска струја, моравско-вардарска струја, итд.), и нарочити узроци за такве њихове правце, и да су врло знатне последице тих сеоба; да имамо особите сеоске и варошке типове, којима је он дао и врло zgodне називе: старовлашки, шумадишки, мачвански, читлучки, турско-источњачки,

итд., и да се сваки од њих може и објаснити географским приликама, културним ступњем или утицајима и етничким предиспозицијама народним; да исто тако и врло разноврсни кућни типови, међу којима су запажени и прастари, веома примитивни (сибара, бусача, дубирог, покретна брвнара, земуница и др.), поред новијих и напреднијих: босанске и шумадске брвнаре, камене куће у карсту, моравске и шумадске куће од плетери или од ћерпича, горњо-вардарске двоспратне, итд.; да постоје четири јасно изражена етнопсихичка типа код Јужних Словена: динарски, централни, источни и панонски, сваки од њих са више својих варијетета, о којима је Цвијић написао целу велику књигу (други део његова *Балканског Полуострва*), веома богату његовим личним проматрањима и резултатима његових дугогодишњих студија.

Да није било Цвијића, ми не бисмо свакако још ни сада готово ништа знали о тим особито знатним појавама и о великим покретима и струјањима која су била од пресудног значаја за новија формирања у нашем народу. Шта више, велико је питање, да ли би се у нас икад нашао човек тако генијална ума, који би био у сличним приликама и који би имао такво исто природно интересовање за ова питања, те да у свој потпуности запази ове велике и значајне појаве и процесе етнобиолошког и етнопсихичког карактера код нашег и код осталих балканских народа. У науци би вероватно задуго, а неким делом свакако и за увек, остало незапажено мноштво појава те врсте још и зато што би кроз кратко време за њихово проучавање већ било доцкан. Случај је хтео да баш Јован Цвијић, који је као географ прошао и кроз најудаљеније крајеве наше земље и доспевао и у њене најзабаченије кутове, носи у исто време у своме вечито будноме духу и ванредно живо интересовање за народна предања о судбини родова и породица, за њихова кретања, везе и рођакања, за појаве силажења из планина у равнице, за односе етнобиолошког карактера из-

међу разних народности и између разних елемената истога народа, и за многе друге сличне процесе у животу и у судбини народној. Тај следећи случај је учинио да смо у Цвијићу добили проналазача многих значајних појава у животу и у стварању балканских народа, који без њега знатним делом не би били никад ни запажени, а делом би се за њих тек доцније сазнало. Из истог узрока смо у њему имали и творца многих веома духовитих идеја и комбинација којима се дивимо, и од којих ће многе тек у познијим нараштајима добити своју општу вредност и право признање.

Излажући свој живот великој и сталној погибли Цвијић је за време турске владе у току читавог низа година (почевши од 1898. год.) пропутовао и проучио велики део тадашње европске Турске. Резултате тих својих испитивања саопштио је у читавом низу мањих радова и у своме монументалном делу *Основе за Географију и Геологију Македоније и Старе Србије* (у три велике свеске). — Да није у своме животу ништа више урадио, довољан би био овај сјајни научнички подвиг његов, да му обесмрти име. На многим и многим странама овога великога дела износи нам Цвијић своја обилата и драгоцена опажања о нашем и о другим народима Балканског Полуострва. Та опажања су двоструко значајна: прво, што су сасвим нова и представљају знатним делом права открића о етничким приликама једнога дотле тако слабо познатог и погрешно описиваног света, а друго, што су то све опажања баш једнога тако одличног посматрача и знаоца.

Резултат су ових Цвијићевих истраживања и његова *Промашрања о етнографији македонских Словена*. Значајна улога овога списка Цвијићева за објективну оцену и решавање т. зв. „македонског питања“ довољно је позната. У њему је Цвијић истакао гледиште да се Словени доњег Повардарја и даље до Струме или до Месте имају сматрати као засебна група Јужних Словена, која се у неким својим особинама више приближава Србима него Бугарима.

Поред многих тековина за науку о нашем народу које је Цвијић саопштио у овим својим *Проматрањима*, врло су знатни и његови подаци и разлагања о томе да назив „Бугарин“ у централним и у јужним деловима Балканског Полуострва нема етничко значење, него чисто сталешко: да означава „становништво ма које народности чифчиског, грубог живота, које се одало тешком земљорадничком раду“.

У читавом низу чланака је Цвијић износио и пред нашим и пред страним светом своје погледе о етничким приликама код Јужних Словена и код балканских народа. Ти су чланци срећном покупљени заједно са другима у четири свеске његова дела *Говори и чланци*, те ће небројене светле мисли које су у њима исказане моћи да врше трајан утицај на душу садашњих и будућих нараштаја наших.

Немогућно је овде изложити сваку од тих мисли него се морамо ограничити само на оне које нам се чине најзнатније. А неке су од њих већ добиле своје место и у Цвијићевим делима о којима смо напред говорили.

„Наше способности за научни рад“ Цвијић је оценио кратко, али темељно и непристрасно, с очевидном поузданошћу најбољег познаваоца нашег народа у целини. Ми имамо, каже он, проматрачки дар и имагинацију, који спадају „у најважније особине“ потребне за научни и уопште стваралачки рад, али су нам неке „лоше моралне особине“ велике сметње правом научном раду. — „Ни код једног балканског народа није у широким народним слојевима тако јако национално осећање као код нашег народа“, каже нам Цвијић у свом чланку *О националном раду*. У истом је чланку, у вези с наведеном општом идејом, изнето мноштво његових проматрања и оригиналних мисли о националном осећању и о карактеру разних делова нашега народа. „Ми нисмо ни као целина дали онаквога доказа о својим политичким способностима као што смо их дали о научним и литерарним“, наглашава он на једном месту у томе чланку. А као и у претходном чланку

— и у још многим другим својим говорима и чланцима — Цвијић је и велики васпитач не само омладине него и целог свог народа: он му свом јачином и убедљивошћу свога великог искуства и ауторитета указује на праве путове који воде ка великом културном и националном напретку и јединству.

У неколико чланака и својих већих радова Цвијић је особито истакао и одлично документовао једну од најосновнијих идеја у решавању етничких проблема код балканских народа, наиме: да је са турским освојењем и услед прилика које су владале под турском управом, настало код ових народа враћање првобитној етничкој свежини и својој првобитној етничкој индивидуалности. То је једна од идеја водиља за разумевање небројених, иначе врло тешко објашњивих појава у животу и у стварању новијих балканских народа, и за њу имамо само да захвалимо изванредној проницљивости великога Цвијићева духа.

О народном јединству Срба и Хрвата знало се пре Цвијића само на основи њихова заједничког језика. Цвијић први указује на велики значај миграција за стварање потпуног српско-хрватског народног амалгама: „Услед миграција Срби и Хрвати су се тако измешали и једни у друге тако уплели, да је данас немогућно оделити их, чак и са географског гледишта“, вели он у чланку *Јединство Јужних Словена*. И да су „основне психичке црте исте код Србо-Хрвата“, то је први истакао и на више места разложио Јован Цвијић. И његова фина и зналачка карактеристика Срба, Хрвата и Словенаца, коју је исказао у више својих радова, а особито јасно и прецизно у чланку *О основама јужнословенске цивилизације*, представља ненадмашну оцену њихових психичких дарова, и уједно и могућности за стварање заједничке културе, која ће донети „оно морално и духовно стапање Срба, Хрвата и Словенаца које обележавамо јужнословенским именом“.

Изврсна Цвијићева студија о утицају карста на човека (у чланку *Карст и човек*, који је изишао у

Гласнику Географског Друштва, св. 11.) износи нам на једном месту скупљена његова и раније изношена проматрања о значају карсне природе за постанак познатих, врло карактеристичних особина нашега народа у динарским крајевима: умерености у прохтевима и крајње скромности у потребама услед оскудице у средствима за живот; уобразиље као последице чудних карсних појава; особито здравља и изванредне плодности услед чистог, прозачног, ведрога ваздуха и поднебља; велике покретљивости услед потребе за сточарским кретањима, и у вези са тим, а због сиромаштине карсног земљишта, сталног исељавања у суседне јужнословенске земље; велике склонитости од туђих утицаја и могућности за одржавањем старине и најчистијег патријархалног живота на Балканском Полуострву; изолованости омањих карсних предела, особито карсних поља, као врло подесног чиниоца за развијање посебних обичаја, навика и менталитета код њихова становништва. А у другим својим радовима је још истицао једну „дубоку особину“ тога нашег света, коју није „нигде у тој мери запазио“: „оданост, жар и одушевљење за школу и науку“, које превазилази све што је дотле проматрао — „свету искру“, која је „неки велики знак за којим треба поћи“.

* * *

Већ се много пута истицао и велики значај Цвијићева националног рада и особити успеси који се имају баш тој врсти његова рада захвалити за решавање наших националних проблема. Не може бити сумње да се испитивачком раду и проматрањима која је Цвијић вршио у народу, и богатом знању и искуствима што их је стекао на својим путовима, а уз познату његову непристрасност у излагању и оцењивању, има највише захвалити што је он био у стању да речју и делом толико утиче и на душу наше родољубиве интелигенције и на

савест моћних политичких и културних чинилаца на страни.

Мало је у нас људи који су били у стању да се подигну на ону достојну висину широких погледа и осећања у нашим националним стварима, као што је био Цвијић. Довољно је да поменемо неколико његових реченица, исказаних с обзиром на велике тешкоће с којима се има борити наша нова држава, па да се то види: „Ничим се неће стапање наших племена толико наспорити колико великодушношћу и ширином схватања код оних који су у ствари за јединство најзаслужнији“. „Треба се пре свега добро познати...: Колико се добрих особина нађе на једном човеку када се он боље позна, и колико се уме водити ручуна о другим његовим мање корисним особинама. Тако је са народима. Треба се стално полако журити у стварању и распрострањању заједничких осећања и мисли.“ „Има један инстинкт, јачи од логике, по коме огромна већина (народа у нашој држави) осећа духовне, материјалне и моралне користи од заједнице и јединства. То ће постојати све дубље, ако се не учине основне психолошке погрешке“. „Још више од свега претходнога треба радити да наша држава буде држава друштвене и економске правде, да буде честита држава“. (У чланку *О нашој држави*).

Ове и небројене друге знамените и пророчке речи Цвијићеве требало би да су дубоко урезане у срцима свију нас, и пламеним словима исписане на видуку целога Јужнога Словенства.

Д-Р ЈОВАН ЕРДЕЉАНОВИЋ

ГРАНИЦЕ И СКЛОП НАШЕ ЗЕМЉЕ.

Пред Париском Конференцијом је био признат принцип самоопредељења народа. Било је сигурно да ће као последица тога принципа многи народи Европе моћи образовати своје националне државе. И народи који су овлаш учествовали у Великом Рату, и они који су по невољи били у непријатељском табору, формирали су се у своје државе онако исто као и ми. Добивши велике територије, многи су од њих успели да државним границама обухвате све своје сународнике.

Нису на Париској Конференцији стављене у питање основне земље једнога народа, које чине његов етнографски блок; код нас још мање, јер је наша измучена војска стигла да их заузме, и држава се како тако организовала пре него што је Конференција започела рад. Међутим је у најкритичнијем облику стављено питање о свима нашим перифериским земљама, и према томе о правцу и природи наших државних граница.

То није увек срећно решено услед разноврсних политичких утицаја. Тим је за нас важније испитати каква је вредност наших државних граница, да ли су и у колико у хармонији етнографска и геоморфолошка факта, и какав је склоп или физичка структура тако ограничене земље.

I

У колико је у питању граница било начелнога на Париској Конференцији, у главном су била у

извесном сукобу два принципа: прво, принцип природних граница, стар колико људска друштва, старији и од формирања правих држава; и друго, принцип етнографских граница, који истина не датира од скора, али је у ствари озбиљно примењен у међународним односима тек на Париској Конференцији 1919. Поред ова два принципа, од извесне су вредности такозвани витални економски и комуникациони интереси, који се често не слажу са етнографским фактима и зато су названи анти-етнографским нужностима. Њих треба најпажљивије испитати, јер су сви народи склони да своје и мање економске интересе прогласе за виталне да би добили неку област. На нашим границама тај принцип није скоро нигде примењен. Где је требао бити примењен, у питању Скадра и питању Ријеке (овде је на нашој страни у главноме и етнографско стање), он то није био.

Природне границе су поглавито планине, реке и мора, природне препреке које могу добро раздвојити две државе. Не макоје планине, реке и мора, већ оне које бар у главноме деле два народа. Последица је овога начела да не треба без велике нужде границама цепати велике географске и економске целине или природне регионе, па ма се овде-онде и огрешило о етнографски принцип.

Принцип природних граница има на првом месту у виду ратно стање, стратегиске моменте, стратегиску границу. Разуме се да нема несавладљивих и незаузимљивих граница, али се с разлогом држи за врло потребно да две државе буду једна од друге тако ограничене да се могу бранити. Савезничке државе, као нападнуте у овом рату, морају имати повољније стратегиске положаје на граници него непријатељске. Али и за мирно доба су природне границе повољне јер се међународни саобраћај може концентрисати на одређеним тачкама: на превојима куда пролазе путеви, у клисурама које просецају планине, на широким а ниским повијама, на пролазима преко река, и тако даље. Тако огра-

ничени, дају се контролисати и саобраћај личности и пренос робе; кријумчарење и прелаз нежељених личности могу се најлакше спречити.

И најразборитији принципи се могу злоупотребити. Лорд Керзон је још као вице-краљ Индије тврдио да је Еуфрат природна граница ове велике земље; то се с разлогом сматрало за империјализам, за империјализам у Азији. У овоме рату се ишло даље у том правцу. Немци су доказивали да Белгија и источни угљени басени Француске чине природну целину са Немачком. То је већ апсурд. Али је принцип природних граница сасвим комично изгледао тек кад је њим почео да оперише *egoismo sacro*. Природна граница Италије на истоку су не Соча, не западна ивица Карста, већ, тврде Италијани, Јулиски Алпи. Јадранско Море није природна граница Италије. То је *mare nostro*, њихово, италијанско море. Па пошто је море наше, кажу Италијани, онда су наши и сливови река, које с Балканског Полуострва утичу у Јадранско Море. Природна граница Италије је дакле динарско развође тих река. На основу сличних разлога тврдили су да је Бренер природна граница Италије на северу.

Принцип природних граница вреди само ако је стално контролисан етнографским принципом. Могао би се можда овако формулисати: природна граница једне државе, то је прва добра природна граница која дели један народ од другог, море, река, планина.

Кад се каже да је планина природна граница, мисли се обично на развође. То је у главnome добро, али не увек. Јер кадшто развође није исто што и највиша линија једне планине: оно може бити на нижим венцима пред главним, шта више овда-онда је оно повија, удолина између двеју планина. Боље је узети као природну границу венац или камивао највиши, у високим планинама као кичма оштар и назупчен део; и кад га долине просецају оне су уске, неприступачне, лако затвор-

љиве. Што су планине и оваке долине мање насељене, боље су границе.

Које се од наших граница могу сматрати као природне? Таква је у главном наша нова граница према Бугарској, која иде планинским ненасељеним венцима и развођима. Истина, пуне планинске границе од Босиљграда до Струмице имају ту незгуду што је дуж њих најтеже контролисати прелаз комитација. Иако пролази преко ниских плоча, ипак се као природна граница може сматрати и међа на истоку од Тимока.

На северу Крањске, према Корушкој, има неколико сукцесивних природних граница: гребен Караванки, који је сада у ствари граница наше државе, затим Драва, и на послетку Врбско Језеро и гребен Сатнице. Гребен Караванки, са тачкама преко 2000 метара, представља огроман зид преко кога се из Корушке у Крањску и обратно може прећи само кроз два превоја, Љубел и Језерско; преко њих воде врло стрми путева. Осим тога је овај гребен пробијен и железничким тунелом код Јесеница којим иде саобраћај с југа на север и обрнуто. Вероватније је да ће граница бити померена на север до Драве, која је овде бујна река, добра природна граница. Даље на истоку северна граница наше Штајерске такође је природна граница, али су планински венци високи и често испресеци.

На реци је граница или *шалвег*, најдубљи део речног корита, или једна обала. Реке су увек признаване као врло добре природне границе. Јасна граница коју сваки види.

Ми имамо на више места речне границе. Најбоља је од њих дунавска клисура, Ђердап, између Србије и Румуније — особито за ратна стања. Прелаз је отежан огромном воденом масом велике брзине, која се осим тога одликује многим чеврнтијама или вртлозима; и српске и румунске су стране врло стрме и преко њих воде у унутрашњост земаља путеви великог нагиба.

Исто се тако сматрало да су велике реке баровитих обала врло добре политичке границе. Због тога је Париска Конференција узела да су Дунав и Драва, које ограничавају Барању, тако повољне политичке границе да их није хтела прелазити, тим пре што је становништво у Барањи врло измењано. Услед тога смо били Барању изгубили. Али је тај принцип доцније напуштен, и пред разлозима се увидело да су овакве реке са баровитим обалама и многобројним меандрима лоше политичке границе. Обале ових двеју река померају се при свакој поплави на једну или другу страну; Дунав често за километре. Од Баје до ушћа Драве у Дунав дешавају се највећа померања речнога тока у Европи. Једном утврђен *шалвег* не вреди ни за једну годину. Имања приватна, општинска, жупаниска премештају се с једне обале на другу, а насипањем нова постају. Две суседне државе, тим рекама ограничене, не би излазиле из парница. Ми смо имали такав случај на Дрини са Аустро-Угарском, док је држала Босну и Херцеговину. У оваквим случајевима боље је повући државне границе попречке на речне токове но дуж њих. Иако је то усвојено, није се отишло на северу Барање докле треба, и тако смо добили једну, мање-више вештачку границу, северно од речице Карашице.

Између Хрватске и Мађарске је од вајкада граница река Драва, с многобројним меандрима и са знатним променама тока; ови су били повод, као и у Барањи, да се на Париској Конференцији промени граница код Репаша (општина Гола), тако да сада територија Хрватске прелази на леву обалу Драве до једног старог корита. Даље граница иде долином реке Муре до Прекомурја, где знатно прелази на леву обалу реке и представља праву вештачку границу.

У главном је добра природна граница она према Арбанији, ако се само од Призрена помери на исток до изнад Љум-Куле. То је од Охрида до

Проклетија комбинована планинска и речна граница. Али се она не може сматрати као линија, противно свима осталим границама. То је граница између једне организоване државе и анархичних арбанашких племена. Ова, особито од почетка XIX века, употребљавају сваку повољну прилику да упадају у области источно од Дрима и да пљачкају све што се може опљачкати, стоку на првом месту. То је једна врста њихове привреде. Најчешће се организоване арбанашке чете дижу у јесен да напљачкају стоке за зимницу. Они настављају те упаде и од како је повучена граница 1913. године. Наше страже морају их гонити и преко уговорне линије и заузимати бар привремено најповољније положаје ради надзора. Зато је овде граница у ствари широк појас.

На послетку, само на западу имамо једним делом Јадранско Море као границу. Могло би се мислити да је то најбоља граница, тим пре што се пред обалом налазе многобројна острва. Али данас и шира мора нису поуздане границе, а још мање тако уско море као Јадранско. Тим пре, што су на његовим западним обалама Италијани, који су добили и острва Лошињ, Црес и Ластово, згодне навалне базе. Уз то Италија држи обе стране валонске мороузине, која управо чини праву јужну границу Јадранског Мора. Валонско питање ће бити основни проблем за слободу граница и слободу маринског кретања наше државе.

Принцип етнографских граница се у многоне поклапа са етнографским принципом уопште. Државе се могу најбоље етнографски разграничити, према географском распореду самих народа; у таквим националним државама народне особине могу да дођу до потпуног изражаја, народ може развити своје способности и евентуално створити нову или преиначену цивилизацију, те тиме учествовати у развоју опште светске цивилизације. Ове нацио-

налне државе се могу везивати у веће интернационалне заједнице (на пример савезне европске државе). Али, да се то постигне, одсудно је питање граница. Државе морају бити тако ограничене да се не вређају њихова национална осећања и не доводе у опасност њихови основни економски интереси. Пре ће се усталити добри суседски или пријатељски односи између двеју држава ако немају међусобних националних потраживања, па ма им границе не биле природне, него између двеју држава које имају таквих потраживања, иако би им границе биле врло знатне природне препреке. Ако има, дакле, да се бира између принципа природних и етнографских граница, онда треба први жртвовати другоме; али је најбоље наћи таку граничну линију која задовољава оба принципа.

Док је ово начело чисто и јасно за компактне и несумњиве области једнога народа, врло га је тешко извести у такозваним прелазним областима, на граници два народа, у којима су они узајамно једни на друге утицали и стапали се. А баш кроз те спорне области, или на њиховим периферијама, треба повући државне границе. Нарочито на Париској Конференцији се утврдило да у Европи има много таквих прелазних области, са флотантним народним масама, без одређене националне свести: увек има по једна група која припада одређено једном или другом од народа који се споре, а између њих је највећа маса становништва која према приликама прелази једној или другој од оних група са одређеном националном свешћу. То је случај не само између нас и Бугара, већ на више места између Чеха и Пољака, између Словака и Малоруса, између Руса и Румуна (Бесарабија), између Словенаца и Немаца (Корушка). То је појмљиво између два словенска народа, чији су језици не само слични, већ на широким појасевима прелазе један у други; такве су и све остале њихове етнографске особине. Појмљиво је и између Руса и Румуна у Бесарабији, који су исте вере, и Румуни су у неким крајевима задово-

бијени познатим добрим особинама рускога народа. Међутим је теже разумљиво између Словенаца и Немаца, јер у Корушкој многи Словенци теже немачкој Аустрији, не због вере, већ из других разлога.

За те области нема несумњивих етнографских података да би се могло са убеђењем решити коме треба да припадну. Статистике су нетачне, чак лажне (као у Мађарској за Барању). Етнографски списи су по правилу шовинистички: они који су их правили или писали махом прибрајају прелазне области оној народности којој сами припадају. У стручним круговима им се не верује, али је тако много необавештеног света у који уносе забуну. Шта више, шовинисти су склони да не воде рачуна о процесу асимилације који се извршио у прелазним областима, и враћајући се уназад, у прошлост, реконструишу махом на памет стара етнографска стања која су им повољна и њих уносе у карте као да би данас вредела. Иду и даље, позивајући се на историју, на некадашња завојевања и „историска права“, не признавајући данашње етнографско стање. Истина, кад се може несумњиво доказати да је неки народ насиљем сведен на мањину у његовој важној историској области, или је натеран да промени веру и народност, онда се не може не признати потиштеном народу право да тражи ту област за себе; ако се то не призна због утврђених принципа, инстинкт потиштеног народа, ако он има историске свести, никад то неће примити.

Противно свему горњем, само је данашње етнографско стање од значаја за етнографску методу кад се по њој данас државе и народи разграничавају. У Западној Европи и Америци одавно се дошло до уверења да се за прелазне области не треба управљати ни према најбољим етнографским картама и списима, пошто су израђени само на основу лингвистичких и етнографских података. Место тога је постављено начело да се народносна питања прелазних области могу правилно решити једино на основу народне свести и народне воље, дакле према

томе коме тај сам народ жели припасти. Сви други разлози немају практичног значаја за посао при коме се државе разграничавају. Али то је оно што се у областима са флотантним народним масама управо не зна. Зато су Велике Силе за време Париске Конференције слале тамо своје комисије које су имале да утврде на лицу места народну вољу и жељу. Резултат рада тих комисија је оспораван. Питања би остала без решења да се није прибегло плебисциту (Корушка, Шлезвиг, Горња Шлезизија, Тешин). Сматрало се да је озбиљан и честити плебисцит једини начин да се таква спорна питања реше. Није се могла изнаћи никаква друга правичнија мера. Међутим, резултати плебисцита, извршених после Париске Конференције, у многоме нису оправдали та очекивања. И овом најбољем начину могу се сада ставити озбиљне замерке.

Резултат плебисцита врло зависи од тога како је плебисцитна област ограничена, да ли су у њу увучене или су из ње издвојене партије суседнога свеснога становништва. Тако је, на пример, у Корушкој учињена двострука погрешка, која је управо била један од узрока да је немачка Аустрија тамо добила већину: издвојене су из зоне А, и дате нашој држави, две области словеначког становништва на југу Корушке, а увучене у зону А стране области на северу од Драве, где јако преовлађују Немци и понемчени Словенци.

На основу већине гласова, цела се плебисцитна област досуђује држави за коју је гласала та већина, чак и у случају кад је та већина незнатна. У томе има хазарднога. То је слично начелу апсолутне већине у парламентарном режиму, који су многе државе напустиле и увеле заступништво мањине при изборима. И при плебисциту би било правилније, пошто се он врши по општинама, присајединити једној држави оне општине, у којима њена народност има већину.

Није ни то згодно што се при плебисциту мора гласати за државе, а не за народност. Тиме се кад-

што не постиже прави циљ. Да се, на пример, у Корушкој гласало за Немце или за Југословене, онда би, неки мисле, синило у замагљеним главама многих Словенаца, и они не би гласали за Аустрију. Овако, необавештени као што су били, не знајући да ће Аустрија на крају крајева прићи Немачкој, они су гласали управо за аустриску администрацију, на коју су се вековима навикли. Гласало се дакле за администрације, не за народности.

Многи држе да би плебисцит у неким областима друкчије испао да је извршен раније или доцније од утврђенога дана, друкчије да је с једне или с друге стране била друкчије организована пропаганда.

Етнографска метода, узета у најширем смислу, још је дакле компликованија и суптилнија но метода природних граница. И по њој радећи морају се десити погрешке.

Уза све горње, долази још једна незгода која утиче на карактер граница, на ток оне граничне линије која се повлачи између држава. Народима махом прстасто залазе један у други. Ако бисмо при повлачењу границе ишли за етнографским линијама добили бисмо бескрајно вијугаве, готово апсурдне границе. До сличног резултата долази у областима које су без земљишних акцидената, и пошто се одсеку народносни клинови, као у панонском басену. Тада државне границе постају потпуно вештачке, и такве су границе Чехо-Словачке, Румуније и наше границе према Маџарској.

Какве су те наше границе у детаљима?

Тежило се да оне буду што је могуће више етнографске границе. И оне су то више но границе и једне друге од држава посталих при распаду Аустро-Угарске или тада јако увећаних. Тако су и напред поменути природне границе у ствари етнографске које се мање или више поклапају са природним преградама.

У Банату, Бачкој, Барањи и Прекомурју наше границе су мање или више етнографске али нису

прилагођене рељефу ни онде где је то могло бити, и то махом из политичких разлога. То су праве вештачке границе, најгоре у Банату, тип рђавих граница, које секу брда, реке, железнице, путеве па и општинске атаре. Комисије за разграничавање имаће благодаран задатак да ублаже у колико могу ове невоље становништва. Истина, свако повлачење нове политичке границе представља неку врсту операције која се врши на становништву, јер се новом границом раскидају често вековни интереси и вековне економске везе и навике.

Банатска граница је тако самовољно повучена да више но и једна друга вређа економске интересе граничног становништва. Уз то, она сече компактну масу српског становништва и оставља Румунији око десет хиљада Срба у дунавској Клисури, дакле непосредно на нашој граници, од нас никаквом природном преградом нерастављених. Не ваља етнографски ни граница од Вршца до Жомбоље, нарочито око Модоша и Пардања, где оставља Румунији велике српске оазе, опет непосредно на граници. Таква је и северна граница Баната, према Сегедину. Оне су повучене под политичким притиском Румуније.

У Бачкој је граница само овлаш означена. Северно од Суботице се може наћи врло добра, готово природна граница. Овде има низова од дуна, великих бедема живог песка, који је где-где везан и учвршћен вегетацијом, а где-где још у покрету. Те дуне су озбиљна сметња саобраћају: пешак тоне у њих до чланака, коњ се једва миче, а натоварена кола никако. Саобраћај између Мађарске и наше државе могућан је, осем железнице, само још двама путевима. Али југозападно од Суботице, до Сантова, граница која је само овлаш на карти одређена, сасвим је неприродна, и неће се моћи одржати. Кад би од Суботице ишла на запад преко Божијих Леђа, једне групе високих дуна, и избијала северно од Баје, била би врло добра природна граница.

Дуне живога песка боље растављају две државе, и боље су међе, него многе планинске границе.

Поменули смо вештачку границу у Барањи, која се може исправити, и вештачку границу око Прекомурја, која се због намрсаности и исецканости земљишта не може поправити, осем ако се одступи од етнографског принципа.

Вредност сваке границе, а нарочито овако вештачке, зависи од снаге држава између којих су повучене. Али су то у ратним временима и за јаке државе несигурне и опасне границе, јер је у превази онај који напада: има могућности да изненади онога који их брани, и да брзо кроз њих продре.

На послетку, наше западне копнене границе према Италији не могу се друкчије назвати до насилним границама јер их је на крају крајева одредила сама Италија. У Паризу, она није допустила да се њима бави стручан и објективан орган Конференције; у Рапалу, те су границе повучене једнострано и заинтересовано, онако како је то телла Италија, која је заузела најповољније положаје.

II

Северним границама ушли смо доста дубоко у Средњу Европу, у панонски басен и огранке Источних Алпа, док јужним допиремо близу солунске околине. Наша држава нема више једноставан карактер као пре Великог Рата. Она је сада и полуострвска држава, држава Балканског Полуострва, у које залази својим највећим деловима, али уједно и држава Средње Европе, које је део, и с којим је нашироко везана и спојена добрим комуникацијама. Има дакле два привредна и културна фронта. Осим тога, у ствари има и трећи, јадранско-маритимни. Она није маритимна држава, јер су њене поморске границе незнатне према копненим (поред тога јадранско приморје везано је са унутрашњошћу државе ретким и slabим комуникацијама), али ће са развојем комуникација та страна добијати значаја.

Осим тога, наша држава је на више страна

територијално неизрађена, недовршена. Према југу, она нема слободан приступ на Средоземно Море, јер је Солун грчки, политичке прилике се могу тако изменити да нам тај излаз буде затворен. Исто тако на западу, према Италији, ми у ствари немамо слободан приступ на Средоземно Море. На Истоку, наша држава не може на дуг рок остати у оваквим односима према Бугарској. Ова држава такође нема стварно слободног излаза на Средоземно Море. Њен извоз цереалија мора пролазити кроз Босфор и Дарданеле, који је лако затворити, а трачка и македонска пристаништа (Дедеагач, Лагос, Кавала) припадају Грчкој.

Највећи део наше државе састављен је из две области. Једна је историски најактивнија област, Србија, која се на партије према југу проширивала: 1833, 1878 и 1913. То је урастање у Балканско Полуострво. Тако се формирала моравско-вардарска држава. Она је после Великога Рата на једанпут и јако увећана познатим областима старе Аустро-Угарске. Неке од тих области, као Банат, Бачка с Барањом и Срем, због рељефа и повољног речног и железничког саобраћаја, улазе у круг привлачне снаге Београда. Друга главна област је Хрватска са Славонијом између Саве и Дунава; у њој је југословенска мисао више теориски израђивана, више негована. С њоме је географска целина већи део Штајерске, положен низ Драву нарочито од Марибора до Птуја. Ове две главне области зглобљене су на сремској плочи око Винковаца.

Остале су земље много више изоловане. Такве су стара Рашка са Црном Гором, Далмација и западна Босна, затим сва област на северозапад од Загребачке Горе, са свима словеначким земљама без Штајерске. Осим тога у свакој области има мањих изолованих целина.

Поједини делови наше државе нису дакле природом добро везани, и она није географска целина. То је карактеристика свију држава које су поникле или се увећале на рачун Аустро-Угарске. Румунија

је одвојена од Ердеља и од Потисја Карпатским Планинама са врховима од 2500 метара висине; њене банатске партије, окренуте српском Банату, толико су планинама одвојене од Румуније да би се могле поредити са кућом чији је слепи зид окренут Румунији, а сва врата и прозори према српском Банату. Географски су разломљене и Чехо-Словачка и Пољска. У осталом, међу већим европским државама, само је Европска Русија потпуна географска целина, и у мањој мери Француска. Наша држава је по степену разбијености најближа Немачкој, али по врсти разбијености од ње различна.

Врло дуго мора бити у нашој држави извесне лабилности и појава регионализма.

Простирање државе кроз неколико степена географске ширине, од Алпа до пред Егејско Море, као и описана разбијеност рељефа, чине те је клима разноврсна, а с њоме и земаљски производи. Северна наша граница у Словеначкој је под упоредником, под латитудом, Бренера, а Ђевђелија је под географском ширином Напуља. Латитуде Београда и Загреба поклапају се са упоредницима који пролазе јужним и северним ободом Ломбардије. Истина, клима је у нашој земљи много више зависна од рељефа но од географске ширине, и много је оштрија него италијанска. Док је у Италији суптропска, медитеранска клима, код нас је у Корушкој и по динарским висинама алпска; у највећем, централном делу земље, средње-европска, у неколико измењена; у јужном делу вардарске долине егејско-медитеранска, са једним појасом који чини прелаз средње-европској клими; у јадранском приморју јадранско-медитеранска клима. У детаљима има још више разноврсности. Има заклоњених области и жупних котлина чија је клима блажија од климе њихове околне, и где особито успевају воћа и виногради, као Словенске Горице код Љутомера и Марибора, Баљевачка Котлина у долини Ибра, Метохија, Тетовска Котлина, и тако даље.

С климом и рељефом је у вези привредни тип наше државе, која је земљорадничко-привреднога типа, али је осим тога у њој јако развијено сточарство. Даље, привредни тип наше државе није онако једноставан, чисто агриколан, који даје скоро искључно две-три врсте цереалија, као што је привредни тип дунавске Румуније или највећих делова Европске Русије. По разноврсности земљорадничке продукције ми смо најближи Француској. Колика је, осим цереалија, производња воћа, на првом месту шљива, јамачно највећа продукција шљива у Европи! Колико је знатан извоз свиња, а осим тога рогате марве и коња! Лоза се култивише у великим размерама, нарочито на северу и на југу наше државе, по странама панонског басена, од Неготина, преко Беле Цркве и Вршца, по Фрушкој Гори, по Штајерској (Словенске Горице и Халоса), затим по вардарској Србији.

Кад се занемаре појединости, има у нашој земљи три у неколико различне привредне области. У средини је највећа област цереалија, на првом месту пшенице и кукуруза, од Загребачке Горе на истоку кроз све земље панонског басена до Лесковца, на југу моравске Србије; даље је у њој најразвијеније шљиварство, неговање свиња и најбоље пасмине говеда и коња. На северозападу од Загребачке Горе све до Драве у Корушкој, начин и врсте привреде се знатно приближују алписком типу. Има цереалија, али поља пшенице и кукуруза не дају главни карактер привреди. То су простране паше и ливаде: цело лето па до у јесен свет коси. То је област шуме за огрев и за грађу, са Босном главна област дрвене грађе у нашој држави. Огромне просторије засејане елдом, која је ниска, нежна, дискретно руменкастог цвета, право алписко жито, затим просом. Кромпир се сеје у размерима какве остале наше земље не познају. У долини Савиње код Цеља изненаде, као оаза, велике просторије под приткама и жицама, уз које пуже хмељ; земља по томе чини утисак северне Чешке. Од рата је остало да се свуда

сеје доста сунцокрета, ради уља. Стоке доста, али слабијег квалитета но у првој привредној групи. У свему се изузима Штајерска, која припада првој или централној групи. На послетку, у области јадранског приморја, западно од последњег динарског гребена и на југ од Велеса, почиње медитерански привредни тип, с врло мало цереалија, са ситном стоком, са козама и мазгама, пребогат виноградима, овде-онде маслином, на послетку јужним воћем. У егејској медитеранској области, велика поља под маком и знатни простори под дудињацима. У јадранској су риболов и бродарство особито важне привредне гране; у новије време се нагло развија индустрија вештачког ђубрета, карбида и цемента. Али ова медитеранска привредна зона није оштро одвојена од појаса са цереалијама, нарочито у егејској области. Умеће се између њих врло пространа прелазна област, од Грделичке Клисуре на југ од Лесковца па до пречаге код Велеса, у којој су цереалије знатно заступљене, мање но у средишној зони, много више но у алписком привредном типу. Али се поред њих јављају огромна макова поља, за производњу опијума. Виногради постају исто онако важна привредна грана као цереалије. Још има доста стоке, али превлађује ситна. На јадранској страни готово нема ове прелазне области, осим местимице, као у далматинској Загори, где се цереалије мало више култивишу, а има и стоке.

Наша држава може се дакле с разлогом сматрати као привредно имућна земља. Али наш „рог изобиља“ није онако препун како се мисли и пише. Прво, имамо целих покрајина с мало цереалија, неких с мало стоке, агриколно пасивних земаља, као што су Словеначка (осим Штајерске), Лика са горским котаром и Хрватским Приморјем, цела Далмација, западна Босна, готово сва Херцеговина, Црна Гора. Друго, немамо, или имамо мало, неких врло важних артикала. Немамо петролеума и свих продуката који га прате (ако га не буде у Међумурју и код Липика у Хрватској). Железа мало, а по свој прилици

неће га бити довољно ни кад се отворе нови рудници. Угља ни близу не вадимо колико нам треба. Злата скоро немамо, а сребра мало. На почецима је индустрија везана за производе земље, а једва је у зачетку индустрија чије се сировине морају увозити, и тако даље. Далеко смо од стања аутаркије, где једна земља производи све што јој треба.

*

Којим се комуникацијама могу наше покрајине најбоље зближити, спојити и привредно унапредити?

У рељефу наше земље има неколико линија које су њена главна морфолошка карактеристика и које су од првокласне вредности за саобраћај на даљине, било у унутрашњости државе, било изван ње. Назваћемо их удолинама. Скоро све конвергирају према Београду или се од њега звездасто разилазе. Услед тога ће Београд добити огроман значај као комуникациони центар. Кроз те удолине су спроведени, или се могу спровести, и сувоземни и водени путеви. Знаменита је дакле особина удолина које из Београда полазе, да могу имати двоструке комуникације, и железничке и речне.

За сувоземни саобраћај су најважније три удолине, и комуникацијама које кроз њих пролазе одређене су чеоне, културне и трговинске стране наше државе. То су моравско-вардарска удолина, удолина између Саве и Драве и бачка равница.

Прва удолина, са једним железничким колосеком, у врло рђавом стању, води Солуну и на Егејско Море — једина је комуникациона линија за везе са медитеранском трговином, и најкраћа веза знатних делова Европе са Суецом, Индијом и источном Азијом. Од ње се, код Ниша, одваја нишавско-марички крак, који излази у Цариград, на Мореузине; то је једина сувоземна веза са Бугарском и предњом Азијом.

На север, кроз Бачку, воде железница и речни путеви Дунава и Тисе и њихових слабих канала, за нове и старе државе Средње Европе. Та веза чија

се вредност не може ни угушити ни другим каквим правцем сменити, постаће важан правац саобраћаја чим се среде прилике у Маџарској. И сада велики део нашега извоза иде на Север, на првом месту у Чехо-Словачку и Немачку заобилазним путем: од Београда преко Зиданог Моста, Марибора, Граца и Линца; она ће и доцније остати од значаја за наше западне покрајине.

Широком удолином између Фрушке Горе са славонским планинама на северу и босанским планинама на југу пролази западна железница за Загреб, Љубљану и Ријеку и водени пут Савом до Сиска; том железницом сада иде Симплонски Експрес. Она ће стално остати најбоља веза наше државе са Западном Европом, нарочито са Француском и Италијом. На њу је сада упућена цела северна Босна. Колико је услед тога загушен саобраћај на линији Брод—Винковци—Београд!

Једна од најважнијих железница била би она која везује Косовску Митровицу са Сарајевом, и међу првим треба саградити пругу од Митровице до Увца, тим пре што ће она, према другима, мало коштати. Познат је њен велики национални а и економски значај.

Треба много споредних железница и путева који избијају на главне железнице, и више мостова на Дунаву и Сави.

Осим ријечке железнице нема правих комуникација према Јадранском Мору. Овде су на путу динарске планине, за попречне железничке линије највећа сметња саобраћаја у нашој држави. Ово су, изгледа, најпотребније попречне железнице: из панонске равнице, можда од Београда, до Метковића и Сплита, линија из западне Србије за Дубровник и Боку, и, на послетку, железница од Прахова на Дунаву за Скадар или Бар. Сада се заборавља, али последња железница је неопходна за наше јужне земље. Осим сплитске луке, Гружа и Боке, где су потребни мањи радови, треба изградити два (можда главна) пристаништа: ушће Неретве и лагуну Линерс

близу Медове код Скадра. За наш унутрашњи саобраћај и извоз, ове железнице могу добити исту вредност као ријечка железница, и већу због политичких прилика: разуме се, пошто се изграде пристаништа. Тада ће експортни значај Ријеке бити можда мањи но што се у последње време код нас представљало, али ће она остати увек од важности за западне покрајине наше државе и за нове државе формиране у центру Европе, за Чехо-Словачку, Маџарску и Аустрију.

У вези са јадранским железницама, а и без те потребе, треба саградити што пре бар два моста на Дрини, код Лознице и на више.

Од Београда полазе и водени путеви, због великих река које у ближој и даљој околини Београда конвергирају, тако повољни као ретко у којој области Европе, осим Холандије и извесних крајева Русије и Француске. То су водени путеви Дунава и Тисе, са каналима у Бачкој и Банату, затим Саве и Драве. Они ће добијати све већи значај за пренос гломазних и тешких производа и еспапа. Тај саобраћај има тек да се усаврши и развије.

Нарочито ће велики значај добити пловидба на Дунаву, која је сада још слаба, тако да је он, према Рајни на пример, пушта река. У Европи, на простору од Рајне до Волге, Дунав је једина река која има правац запад-исток. Услед тога је он једини речни пут који везује Средњу Европу са Истоком, и најзгоднија веза наше државе са подунавском Румунијом и Бугарском на истоку, а са Маџарском, Чешком код Братиславе, Аустријом и западном Немачком на северу. Кад се веже каналима са Рајном и Везером, код Нирнберга и Бамберга, Дунав ће бити од првокласне вредности за пренос из наше земље у Енглеску, Холандију, Белгију и за земље око Северног Мора.

Дунав је, поред Волге, река највеће механичке снаге у Европи, не само због велике количине воде (у доњем току 4800 кубних метара у секунди), већ

нарочито због брзине, која је знатна у доњем току, а особито у Ђердапу. Овде су чести брзаци, као у планинским речицама; даље огромне чевртије или вртлози, седам до десет метара у пречнику, у којима се усковитлана вода креће необичном брзином. Кад се заноћи поред чевртије, онда се у ноћној тишини чује онакав звук и шкргут заковитланих облутака који се тару, као од млинских жрвања који здробљавају зрна кукуруза. Та огромна механичка снага ђердапскога Дунава може се претворити у електричну снагу, већу него што је даје и водопад Тролхетан у Шведској, можда највећу електричну снагу у Европи.

Али, баш због те знатне механичке снаге, Дунав при поводњима креће масу шљунка и песка, спушта их на местима слабијега пада, и непрекидно мења дубине свога корита. За одржавање редовне пловидбе потребно је често чистити дунавско корито. Даље, Ђердап је истина регулисан, али не потпуно: сувише је велика брзина воде у сипском каналу за лађе које се узводно крећу.

Исте сметње уредној пловидби се осећају на Сави, која је за лађе пловна до Сиска, и на Драви до Барче. Нису ове две реке пуне ни навише од Сиска и Барче; на њима се често виде многобројни сплавови, који преносе дрва и дрвену грађу и спуштају се све до Дунава. На Драви је особито савршена огромна инсталација „Фал“, више Марибора, за произвођење електричне струје: једна од најзнатнијих у Европи. Још је већа механичка снага Дрине, због брзине и многих брзака и брскута. Она би се могла учинити пловном бар до Зворника. Сада је река сплавског саобраћаја, као и Ибар. На Тиси, сметња су пловидби честе промене корита и меандри, од којих она једне одсеца и засипа, а друге ствара.

Од нарочите су важности речна пристаништа у Београду, Вуковару (због Вуке), Тителу, Сиску и друга која треба изградити.

Има једна водена комуникација која може вр-

штити знатну транспортну улогу. То је речна линија Морава-Вардар, јер између ових река нема развођа у правом смислу, развођа-планине, већ су њихови горњи токови везани удолином око Прешева. Та је линија врло повољна за канал, од Кулича или Смедерева на Дунаву до Егејског Мора, при чему би се морали регулисати и Морава и Вардар. Развође-удолина морала би се прећи режимом устава.

Поморско бродарство развијено је на Јадранском Мору. Као што се тај део нашега народа једини међу Словенима навикао да живи под медитеранском климом, тако се он једини развио у првокласни бродарски народ. Он је постао бродарем због особито повољних обала пред којима леже многобројна острва, због згодних ушћа река, нарочито Неретве и Цетине код Омиша, због недалеке италијанске обале, али још више због једне особине становништва динарскога типа: смелости и склоности риску и авантурама. Треба само поредити Бугаре на обалама Црнога Мора, који су доскора једва и чамцем руковали. Имамо дакле готове бродарске снаге првога реда. Може се развити трговачка флота за светски поморски саобраћај. То би нас оснажило и економски и политички. Јако се цене и стварно више вреде оне државе чије се заставе лепршају по морима и океанима.

Мора се имати у плану да се, поред пловидбе по Јадранском Мору, развије трансатлантско бродарство и пловидба кроз Суец за Индију и до острва где зачини расту. Такво бродарство би служило не само нашој држави већ великом делу Средње и Источне Европе. Али се морају саградити напред споменути пристаништа, и барско у колико није готово.

Из многих разлога, треба се прилагодити енглеском бродарству, енглеским бродским прописима, ако не и навикама. Енглеска је главна поморска сила не само у Атлантском и Индиском Океану, већ и у Средоземном Мору, јер држи Гибралтар,

шити знатну транспортну улогу. То је речна линија Морава-Вардар, јер између ових река нема развођа у правом смислу, развођа-планине, већ су њихови горњи токови везани удолином око Прешева. Та је линија врло повољна за канал, од Кулича или Смедерева на Дунаву до Егејског Мора, при чему би се морали регулисати и Морава и Вардар. Развође-удовина морала би се прећи режимом устава.

Поморско бродарство развијено је на Јадранском Мору. Као што се тај део нашега народа једини међу Словенима навикао да живи под медитеранском климом, тако се он једини развио у прво-класни бродарски народ. Он је постао бродарем због особито повољних обала пред којима леже многобројна острва, због згодних ушћа река, нарочито Неретве и Цетине код Омиша, због недалеке италијанске обале, али још више због једне особине становништва динарскога типа: смелости и склоности риску и авантурама. Треба само поредити Бугаре на обалама Црнога Мора, који су доскора једва и чамцем руковали. Имамо дакле готове бродарске снаге првога реда. Може се развити трговачка флота за светски поморски саобраћај. То би нас оснажило и економски и политички. Јако се цене и стварно више вреде оне државе чије се заставе лепршају по морима и океанима.

Мора се имати у плану да се, поред пловидбе по Јадранском Мору, развије трансатлантско бродарство и пловидба кроз Суец за Индију и до острва где зачини расту. Такво бродарство би служило не само нашој држави већ великом делу Средње и Источне Европе. Али се морају саградити напред споменута пристаништа, и барско у колико није готово.

Из многих разлога, треба се прилагодити енглеском бродарству, енглеским бродским прописима, ако не и навикама. Енглеска је главна поморска сила не само у Атлантском и Индиском Океану, већ и у Средоземном Мору, јер држи Гибралтар,

Малту, Кипар, Суец, а заузевши Месопотамију преовладаће и у палестинским и сириским пристаништима. Све станице угља у Индиском Океану су енглеске (Аден, Коломбо, Сингапор). Сви главни каблови су њихови.

Али трговачку поморску флоту и пристаништа треба стварати постепено, да би се зато време стигло са грађењем железница кроз Динарске Планине, јер лађе ретко пристају уз обале са којих немају да натоваре производе равне онима које су донеле.

*

Наше границе према Средњој Европи већим делом су несигурне. Наша држава је, по својој природној структури, и географски и привредно, у стању лабилне равнотеже. Пред нама је велики рад да се поједине покрајине комуникацијама приближе, збију и споје. Од брзо зглобљених делова има тек да се направи органски спојена целина, држава, чији је извоз осигуран, и која економски нормално пулсира.

Има и других незгода, где комуникације могу много помоћи: у изједначавању разних менталитета, које имају поједине групе становништва и који су створени подвојеношћу историје у прошлости и верским разликама, у формирању једне државне свести, које нема у неким областима или је врло слаба, кратко речено, у стварању заједничког осећања и мишљења.

Све се ово осећа на свима државама које су постале, или се нагло увећале, после Великога Рата, и то све више у колико су оне захватиле веће делове Аустро-Угарске, у којој су се народи борили са државом, отимали од ње, и сматрали је више или мање за непријатеља. Таква схватања су у неколико пренесена и на нашу државу. Даље, познато је како смо, скоро са свих страна, опкољени непријатељима, који се нису примирили са створеним стањем ствари, а Италија није сигурна ни онда кад изгледа да се према нама разоружала. Због тога

неки у Западној Европи, нарочито у Енглеској, сматрају стварање ових нових држава као смео експеримент, и с више или мање познавања ствари причу тим новим државама различну будућност. Позивају се и на искуства историје, по којима се многе од тако брзо створених држава нису могле одржати, или су морале бити јако измењене.

У томе што предвиђају нису мудри наши пријатељи са Запада. Како је тешко предвидети и најпростије друштвене појаве! Дали су се завести простим политизирањем, прегоњењима која код нас виде и која свакојако заоштравају супротности. А не познају колико треба неколико основних фактора, чију вредност ми више осећамо него што је можемо изразити, као: велику моралну снагу нашега народа, инстинкт огромне већине да одржи ову државу, неизмерну жељу за радом и стварањем, која се све више развија и којом ћемо савладати тешкоће физичкога и духовно-моралнога склопа наше земље.

СЕОБЕ И ЕТНИЧКИ ПРОЦЕСИ У НАШЕМ НАРОДУ.

Као што је познато, скоро у сваком селу Шумадије сељаци су разноврсног порекла, досељени из разних крајева, једни од Сјенице и Пештери, други од црногорских Брда, трећи из Херцеговине, четврти с Косова и Метохије или из вардарског слива ит.д. Тако је и у свима областима моравске Србије, ваљевских и подринских крајева. Око 80% становништва је досељеник, и поглавито у току последња три века. Још су свежије традиције у старовлашким, црногорским и хецеговачким крајевима, где врло често знају за своје претке седам до осам колена у назад, и више, и знају одакле је дошао онај крајњи, најстарији предак.

Тако је у далматинском приморју, па чак и у оним местима која су поред самога мора и имају облик варошица, као што су Каштела, а да и не помињемо Боку Которску и дубровачку област. У Каштелима, где су сви католици, има породица пореклом с Поповог Поља у Херцеговини, које су се овде доселиле пре 200—250 год. и знају за своје сроднике у Попову, који су остали православни; други су од Дувна у Босни и они су одавно покатоличени, али их још називљу Ришћанима; трећи су старином из Црне Горе и т. д.

Исто је у Славонији, где скоро нема старинаца, који су великим делом били кајкавци. Ако питате славонске сељаке за њихово порекло, уверићете се

да су они поглавито из Босне, затим из Далмације, Херцеговине, а међу православним их има који су пореклом из Србије.

Истина, из историских извора су познате извесне сеобе српскога народа у турско доба, и ти су нам подаци драгоцени. Тичу се махом великих сеоба, које су се кретале изван Балканског Полуострва у јужнословенске земље бивше Аустро-Угарске. Мало је забележено о сеобама на Балканском Полуострву. Али ти документи не дају представу о великим размерима сељакања, које се извршило у турско време и доцније; осим тога, и кад се по споменицима зна за сеобу у неки крај, ипак се само проучавањем на лицу места може ухватити: да ли сада има тих досељеника, сазна се њихов распоред по селима, у какво су становништво ушли, какве су се промене на њима десиле. Требало је у том погледу проучити становништво на лицу места, од села до села, од куће до куће, у свима нашим земљама и те податке са свих страна верификовати. На томе је радила серија испитивача, почевши од 1896. године.

I

Као резултат тих испитивања излази да је, почевши од краја XIV века па кроз турско време до наших дана, испремештано скоро све становништво на простору од Велешке Клисуре на Вардару па до Загребачке Горе. А главну масу тих што се крећу и насељавају чини динарско становништво, чији су део и стари Рашани, народ српске средње-вековне државе. Те струје које премештају становништво, метанастазичке струје, стицале су се више од четири века у Србију; скоро толико исто времена у Далмацију; прелазиле су Дунав, Саву, Уну, Купу, чак и Драву и насељавале су Банат, Бачку, Барању, Срем и Славонију, Хрватску, Штајерску, Крањску; прешле су на многа места острва или отоке Јадранскога Мора, у Истру, у околину Трста, чак неке слабе струје у Горицу.

Кад се на карти прате и учртају сва та кретања добију се као синтеза миграционе или метанастазичке струје којима су се кретали исељеници из земље матице, одакле су излазили као у ројевима, у земљу колонизације где су се настањивали. Метанастазичке струје су дакле апстракција вековног правца кретања исељеника. Често исељеници нису право ишли из земље матице у земљу колонизације, већ су се краће или дуже времена, често низове година, задржавали у прелазној или етапној земљи: на пример, они што су силазили са црногорских брда, често су се задржавали око Сјенице и на Пештери и у Старом Влаху, пре него што сиђу у Шумадију.

Најјаче су биле *динарске струје* насељавања. Најзнатнија од свију почињала је у областима средњевековне Рашке и Зете, а њене су најактивније области, праве земље матице, биле Црна Гора са Брдима и црногорском Херцеговином, Сјеница и Пештер. Рачвала се у више струја о којима се у детаљима не можемо бавити. Знају се превоји и метанастазичке вратнице, којима су се поједине њене гране кретале. Главни део те струје је насељавао Шумадију између Мораве и Дрине. Друга њена важна грана кретала се према Босни долином Дрине, силазила у Сарајевско Поље и одатле долином Босне продрла до централне Босне, у Посавину, па и до Босанске Кајине.

У вези са овом, из Херцеговине и Босне развила се миграциона струја која је преправила Далмацију. Скоро све становништво Боке Которске води порекло од црногорских и херцеговачких досељеника; становништво дубровачке околине је у знатној мери босанско-херцеговачког порекла, становништво самог града Дубровника великим делом херцеговачког порекла, а данашње становништво Макарске као и Омиша, Сплита и Шибеника такође поглавито босанско-херцеговачког порекла; скоро искључиво тога порекла је становништво Буковице и Равних Котара у северној Далмацији.

Из западне Босне, из Гламоча и Унца, и из Далмације, са горњег тока реке Цетине, кренула се једна од првих миграција према Хрватској и зауставила се у Жумберку. Друге групе су се насељавале у јужној или Белој Крањској, особито око места Метлике и Винице, а очувале су се у Бојанцима и Мариндолу. Серија слабијих сеоба продрла је до Птуја и Марибора и до Љубљане. Добро су познате три ускочке породице Алексић, Дојчин и Вукмир, које су 1555. год. у Мариборском Пољу основале село Ускоке, које се данас словеначки зове Скоки, а немачки Skoggen. Познато је да су Далматинци, Босанци и Херцеговци, већином католичке вере, продрли далеко у Барању и Бачку до иза Суботице; тога порекла су већина Буњеваца и такозваних Шокаца ових крајева.

Друга струја насељавања је *косовско-мешохиска*, којом је захваћено становништво из целе области између Скадра и Копаоника. Њена је главна матица ишла кроз средину Моравске Србије и населила Жупу, Левач, Ресаву и неке котлине источне Србије све до Зајечара; прешла је и Тимок и ушла у шопску зону. Од ње су се одвајале споредне струје и разнеле косовско становништво по котлинама и долинама око Јужне Мораве; исељеници су прешли у Јужну Мораву и населили се у Запању, близу Ниша. На северу су поједине породице ове струје врло рано допрле чак и у ваљевске и подринске крајеве.

И динарске и косовске струје су се у долини Мораве сједињавале са *вардарском* или *јужном струјом*, коју су чинили исељеници вардарског слива северно од Велешке Клисуре, а нарочито исељеници западне Македоније, од Прилепа, Битоља, Охрида, Дебра, из мијачког краја; њој се придруживало и српско становништво из Арбаније, које се ту населило за време немањинске владавине, највише у XIV веку. Ова струја је ишла поглавито моравско-вардарском долином и продрла до Београда и Смедерева.

Од исељеника косовско-метохиске струје и од старог и досељеног становништва Србије формирала се нова, врло јака струја, која је у више махова прелазила Саву и Дунав и разлила се по панонском басену, по Банату, Бачкој Барањи, Срему и допрла чак у западну Славонију. Да узгред поменемо, да се после пада Србије српско становништво од Београда и Смедерева исељавало у Босну. Осим ових било је још неколико споредних струја.

Оне земље, где је услед горњих миграционих струја највише кретано и највише измешано становништво зваћемо *метанастазичком облашћу*. Као што је поменуто, у њу спада највећи део наших земаља од Велешке Клисуре до Загреба. А *аметанастазичким областима* назваћемо оне чије је становништво у поређењу са становништвом прве области примило мало досељеника и само се мало кретало; из њих и нарочито према њима било је само слабих сеоба. Земље аметанастазичког становништва су много мање. У њих спада: цивилна Хрватска или кајкавци трију жупанија, загребачке, вараждинске и крижевачке, и словеначке земље; затим јужно-македонско становништво; прелаз између ових двају типова чине становници далматинских острва или отока.

У оној великој метанастазичкој области има три земље које су примиле највише досељеника и у којима се старинци губе, чинећи незнатан проценат данашњег становништва. То су: моравска Србија, Далмација и Славонија са Сремом, а после њих долазе: Бачка, Барања и Банат.

У метанастазичкој области има један део нашег народа који је био најмање покретљив. То су Муслимани Босне и Херцеговине и Новопазарског Санџака до планине Рогозне. Међу њима је највише старинаца и зато су они, кад се апстрахује од ислама и турцизма, сачували неке наше прастаре црте, дубоке словенско-српске особине.

У метанастазичким земљама различан је али-квотни део појединих миграционих струја. Најјед-

ноставнија је Далмација, јер је сва насељена динарском струјом. У метанастазичком погледу је најкомпликованија Србија, која је, истина, највише насељена динарском струјом, али у знатној мери косовско-метохиском и моравско-вардарском, поред слабијих као шопска и инверсне струје. По средини између Далмације и Србије стоји Славонија, у којој се, истина, стекло становништво три дијалекта: јекавци, екавци и икавци, али су је населиле поглавито динарске босанско-херцеговачке струје, у неколико и струје из Србије, Барање и Бачке.

II

Први подстрек миграција били су турска инвазија и турска владавина, и ова је доцније често била повод исељавању. Али су миграције у ствари изазване многоструким узроцима који се махом преплећу. Има једна група сеоба, чији су узроци најпростији, и то су оне велике сеобе које су махом забележене у историским изворима. *Изазване су историским догађајима*, као што су: најезда Турака, њихови ратови, буне против Турака, аустро-турски ратови: наши ратови за ослобођење и доцнији и т. д. Узроци осталих метанастазичких покрета су компликованији, и комбинују се психолошки или морални узроци са економским, који у много случајева превлађују. Те се две врсте узрока не могу оштро одвојити. Да би се то могло постићи, морао би се испитивати сваки метанастазички случај.

Метанастазичка кретања изазвана психолошким и економским узроцима несумњиво су била најмногобројнија, и услед њих је највише испремештано и измешано становништво разних крајева. И тек кад се узму у обзир ти узроци, онда је јасно, зашто су најмногобројније миграције потицале из динарске системе, нарочито из њених карсних предела. Ипак и овим миграцијама у многومه служи као квасац који изазива врење, турска владавина и морално и економско стање њоме створено.

Има дакле миграција историскога реда чији су

узроци *поглавнито психолошки*, и међу њима је најважнији она унутрашња узбуна коју осећа потчињено становништво према завојевачу, нарочито кад је оно јаког поноса и осетљивости и високе националне свести. Те су врсте и психолошка стања која се развију услед притиска и суровости завојевача, затим услед личне и имовне несигурности.

А ово је главна карактеристика *миграција изазваних економским узроцима*: исељавање становништва из земаља које су привредно слабе у земље које су економски снажне; констатује се, дакле, увек знатна разлика између земље матице, која је осредњих и слабих средстава за живот, и земље насељавања, која се редовно одликује већом плодношћу и разноврсним изворима за људски живот.

На Балканском Полуострву нигде није већа разлика између земље матице и земље колонизације, него што је између карсних области и планинских крајева динарске системе с једне, а Шумадије, северне Босне, Славоније, Срема, Баната и Бачке с друге стране. Отуда су из Црне Горе, старе Рашке и Херцеговине вековима текле миграционе струје према поменутиим земљама. Ово су дубљи разлози те појаве:

У карсним пределима има мало зиратне земље, а прираштај је становништва велики. И у нормалним годинама постоји несразмера између извора за живот и броја становништва. Исти је случај и са високим планинским областима динарске системе. Да би се могао исхранити и одржати један део становништва карсних и планинских земаља, други се мора исељавати. Постоје, дакле, услови за природну и сталну миграцију.

Док у нижим карсним земљама сеобе постају обичним начином, оне у планинским динарским областима имају нарочити циклус развијања. Свакој јачој миграцији претходио је такав прираштај становништва који се свршавао пренасељеношћу планине; средства за живот око насеља постајала су недовољна. Поједине породице одлазе из села и пењу се из долина

на планине и висоравни; ту су имали катуне које претварају у села; упоредо с тим се пењу катунски и зона сточарских кретања; постају нови катунски већим висинама. Том кретању на више постављена је природна граница, и оно мора застати. Од тога момента настаје исељавање. Кад се становништво исељавањем разређи, онда се они са висина враћају у ниже земљиште. Затим се горњи процес понавља. То се може корак по корак пратити у црногорским и херцеговачким планинама. Услед овакве пренасељености они су се стално исељавали у Шумадију и друге земље.

Док је овако у нормалним годинама, услови за исељавање се појачавају услед климских колебања, када наступају неродне године. Као што је познато, услед климских се колебања смењују серије влажних и хладних година са серијама сувих и топлих.

Нигде сушне године нису тако неродне као у карским областима динарске системе. Кише не учине земљу онолико влажном као у другим крајевима, јер вода брзо отече у дубине кроз пукотине и подземне канале. Реке, где их има, пресуше а и многи извори; управо у пределима дубокога карста јаки извори се преко лета одрже поглавито у нивоу мора или под морем. Због тога не може бити ни наводњавања, јер би ради тога требало дизати воду на велику висину. Вегетација се осуши и сагори. Нема ни воде ни паше, остану и без зимске пиће за стоку. Карсне земље као Црна Гора, већи део Херцеговине, Западна Босна, Далмација, тршћанска околина и већи део Истре осете, дакле, неродну годину у много већим размерама него друге балканске области. Ако наступи серија таквих година, онда се због глади мора исељавати огроман број становништва.

Кад наступи серија хладних година, она се осети нарочито у високим областима по томе, што је скраћено време у коме усеви сазревају. Оно је и иначе једва довољно и треба незнатно снижена температура па да се скрати испод потребног минимума и да наступи оскудица или и глад. У целој

високој динарској системи зна се за такве сеобе, нарочито од Велебита до Проклетија. Кад не могу ни о Ђурђеву-дне поорати, јер падне снег, онда „баце рало па се селе“. Даље, кад је дуга зима, не стигне им сена да исхране стоку, и онда беже заједно са стоком.

Ипак, иако су ове миграције одређене економским узроцима, и на њих често утичу морални или психолошки мотиви. То је добро исказано овом народном причом: Орао неки стари Жупљанин из Никшићске Жупе, а снаја му донесе ручак, и гледала је са сузама док је ручао; на његово питање, одговори му да зато плаче, што је то све хране што су имали, а за њу и за децу није ништа остало. На то старац испрегне волове из рала, оба закоље и приреди гозбу својој породици и селу, па се са својима дигне у Србију.

Понос и осетљивост су у динарској области врло важан подстрек за исељавање. Док би многи људи других крајева трпели невољу и навикли се на беду, овај поносити и осетљиви динарски планинац то не подноси. Да се његови тако пате, а да он није у стању помоћи им! И да други, који су у бољем положају, знају и виде како се он и његови муче, и да га сажаљевају! Може му се услед беде и лоза угасити! Ако не може отети од Турака, излажући своју главу, он ће побећи у бели свет.

У доба турске владавине поменути економски узроци били су појачани, јер услед многобројних ратова које су Турци водили, настајала су тешка економна стања: комуникације су постајале све лошије и све несигурније, промет је био све тежи; врло је тешко било донети храну из привредно снажних области у привредно слабе, и кад би се могла купити; турска управа се о том снабдевању није старала. Глад је често завлађивала у свима привредно сиромашним крајевима. Свет је био зрео за сеобу, решен на исељавање. Али, као што воћку треба мало затрести да падне зрео плод, исто тако је било потребно и код динарских становника, да

дође онај последњи импулс који их преломи и крене на исељавање. И то су често биле случајности: као онај догађај са сељаком Никшићске Жупе, други неки непријатан догађај у земљи матици, добри гласови који се рашчују о приликама у земљи колонијације, „добра паша“, има пуне земље, итд.

Има још више врста економских узрока, које можемо само наговестити. Кад су се два динарска племена борила око атара, да имају више паше, и једно навлада, онда се оно друго морало у маси селити. Од коликог је утицаја био на узроке сеобе кметски режим и колике је многобројне миграције изазвао! Доста је миграција настало и услед периодске или сезонске зараде; такви су печалбари и аргати, који иду у друге крајеве и друге државе; такви су сточари, који се зими крећу у жупна приморја а лети на високе планине; тако су се постепено насељавали многобројни Осаћани из Босне по подринским и ваљевским крајевима, где су градили куће итд.

III

Познато је да се брже и дубље мењају људи који се крећу и путују и који мењају место становања, него непокретни или седећиви. А наш народ незадовољан и узнемирен селио се преко четири века. Знатне су се и различне промене морале извршити на исељеницима разних метанастазичких струја. Како су се вршиле те промене и какве су оне?

Извесно је да треба напор, већа сума енергије, нека дубља уверења и неке јаке тежње, да људи оставе своју постојбину, кућу, њиву и рукосаде и да се одселе у удаљену област. Треба смелости да се сусретну нове прилике, које исељеници морају или мењати или им се прилагођивати. У тој људској маси, која лута и тумара, мора бити неукротљиве тежње за новим и бољим животним приликама. Има нешто унутра, у њима самим, што их мења и тера; у емигранту је већ пре сеобе јако измењен онај унутрашњи орган који ствара и обара. У тре-

нутку кад је зрео за сеобу, он је већ зрео и за еволуцију.

А колико се он тако зрео за еволуцију промени кад почне пролазити кроз непознате крајеве, често с опасношћу, и настани се да живи под новим природним, економским и друштвеним приликама! Народ који се сели упозна многе ствари, које се живота тичу, више и боље него што би их проучио путник који путује ради своје инструкције. Јер сељак се сели са женом и децом, тера стоку, носи све што се може понети. Непрекидно је у контакту са становништвом на које наилази и са њиховим начином живота; његово путовање је често низ невоља, и он добро осети и милосрђе и љубав, и окорелост и мржњу. Кад прелази границе провинција и држава исељеник их дубље позна и свој суд о државама обично искаже једном двома лапидарним реченицама, које су екстракт искуства. Различно га дочекају у земљама колонизације, али му нигде није лако: има да створи све што му треба за живот; у Србији су могли слободно заузимати земљу, али шумовиту, коју су морали крчити; осим тога их је држава помагала и ослобођавала на дуже време пореза. Досељеницима се много теже било одржати у земљама бивше Аустрије и Млетака. Морали су кашто по три-четири године живети у земуницама и у колибама од бусења и грања, по шумама, док су успели да добију земље за стално становање; они што су се насељавали у Жумберку морали су тако живети и потуцати се скоро једанаест година; често су у прво време трпели глад, јер се тешко долазило до хране. Насељавани су истина по пустим земљама, али се редовно, пошто их обраде, јављају власници, властела и црква, и траже десетину и робот. Они се противе, настају дуге препирке, кашто и борбе између досељеника и старинаца, и војнички заповедници и аустриски двор били су на страни досељеника, јер су им били потребни као војници за заштиту границе. Колико им је требало времена док набаве оруђа за обрађивање земље

и за грађење кућа и стаја! А економска и верска борба за све то време и доцније скоро није пре-стајала. Тај народ, што се у масама селио као луталица и потукач, бегао из беде и тражио слободу и често нагазио на нову борбу, морао је бити друкчији од мирних етничких средина у које је дошао. Досељеници се често настањују међу становништвом разноврсног порекла, разних особина. Колико такав досељеник научи о људима и стварима и колике се промене на њему изврше!

Те промене се могу у главном поделити на три групе: *прилагођивање новим природним или географским приликама, етничко и социјално прилагођивање* и промене које настају услед *етно-биолошких процеса*. Ове се трансформације не дешавају просто или одвојено једна од друге, већ се на различне начине комбинују.

Ниједна се од ових врста прилагођивања не изврши без претходног снажног отпора. Досељеници мењају чак и географску средину, у којој се настане: често дају нову номенклатуру и друкчије употребљавају изворе за живот, које природа пружа. Још више етнички и социјално мењају затечено становништво. А услед мешовитих бракова и укрштања, стварају се нове етничке и психичке групе, у многоне друкчије и од досељеника и од старинаца. Ево за то неколико примера:

Као пуж кућу, носе досељеници собом имена места, речица и мањих брда и наметну их гдегод могу у земљи колонизације. Тако се од Сјенице преко Старога Влаха, Груже и крагујевачке Лепнице пружа поворка истих топографских имена и показује зону којом су се Сјеничани кретали и где су се насељавали. Има при том давању имена врло куриозних случајева. У Боци постоји село Клинци, а исто тако и близу Ваљева. Зна се да је један део ваљевских Клинаца постао насељавањем неких породица из бокелских Клинаца. И интересантно је да су у бокелским Клинцима и у овом делу ваљевских Клинаца потпуно иста имена за крајеве села,

за брда и речице. Исто тако извесне сточарске зграде, као савардак и кућер, нарочито карактеристични за сточаре око Дурмитора и за Сјеницу, распрострањени су у Србији у главном донде докле допиру досељеници из поменутих сточарских крајева. У ранијим временима су у Србији досељени Црногорци катунске нахије дуго чували своју струку. И због тога су доскора називане *сѣрукарима* неке породице досељене са Чева у село Копљаре, у сред Шумадије. У Косјерићу и Креманима (ужички крај) изненаде двокатне куће херцеговачког типа, у чијем је доњем делу магаза, а пренели су их досељеници. У Лозници има две куће од камена зидане, а једна од њих ограђена високим каменим зидом, онаквим какви се праве у ниској Херцеговини и Далмацији; зидали су их досељени Херцеговци, последњу Херцеговац са Поповог Поља, који је осим тога на своме имању гајио сијерак и воду једног извора одводио у вртачу, коју је зачепљавао, и на њој су његови мочили кудељу; то је иначе сасвим непотребно у Лозници, где на све стране има извора и текуће воде.

Али на крају крајева се и најупорнији прилагодитељи новим природним и социјалним приликама. Та су прилагођивања морала кашто бити врло знатна. У Шумадији највећи број досељеника чине сточари са црногорских брда, са висоравни око Дурмитора и од Пиве, затим од Пештери и Сјенице. Они су сишли са висоравни од 1000—1500 м. висине у ниско шумадишко земљиште од 120—250 м. висине, чак и у још ниже и мочарне равнице главне и Западне Мораве и Колубаре. Дошли су под друкчији атмосферски притисак и под друкчије климске прилике. Били су искључно сточари, а морали су се у Шумадији навикавати на земљорадњу, гајење свиња, шљиварство и т. д. Променили су храну, стан и ношњу. Имали су да се навикну на земљу у којој су комуникације, трговина и спољне везе биле друкчије од оних у њиховој земљи матици. Где су могли да бирају земљиште за настањивање, као што

је то махом био случај у Србији, претпостављали су рељеф који их подсећа на родни крај. Тако, на пример, у ваљевским и подринским крајевима има карста мало и то спорадично: редовно су у њему насељени досељеници из карских динарских предела.

У Србији је извршен нарочито огроман процес етничког и социјалног прилагођивања између старинаца и досељеника, затим између досељеника пореклом из разних крајева. Наши старинци из подринске, ваљевске и старовлашке области одликовали су се једним старим, сталоженим патријархалним режимом, у коме је било много остатка и трагова немањихске цивилизације и црквених утицаја. Они су најбоље формирали оне велике типске задруге, особите питомине, чврсте организације, високог патријархалног морала. Стари мотиви у орнаментички ових старинаца исти су као на Косову и у Метохији. То старо становништво је од краја XVIII века било преплављено динарским досељеницима, сировим сточарима велике животне енергије. Дуго је било трења између та два слоја становништва, док досељеници нису надвладали. И занимљиво је забележити, да, на пример, подрински старинци дуго нису закључивали бракове са досељеним породицама. А обрнуто, у ниској Шумадији и у торлачким селима око Београда динарски досељеници су се дуго уздржавали да улазе у бракове са досељеним торлачким становништвом. Та су дакле прилагођивања врло занимљива, пуна перипетије и, остављајући на страну доказивање, да из досадашњих искустава и студија ово изведемо:

Процес прилагођивања зависи од броја старог становништва и од његове асимилационе способности; али и мањи број старинаца намећу своје особине и навике досељеницима, јер се старинци осећају код своје куће и смањрају себе за боље од досељеника; тај процес се и при мањем броју старинаца могао лакше и боље извршити кад су досељеници долазили поштено и у мањим групама; даље, процес прилагођивања зависи од броја до-

сељеника и њихових особина, које су различне према земљама мајицима из којих су дошли;

свејен до кога су се прилагодили досељеници зависи од доба колонизације или времена, које су досељеници провели у земљи колонизације;

на последњу, од веће или мање удаљености између земље мајице и области колонизације; и велике групе досељеника, кад оду далеко од земље мајице, шако да остану без веза са њом, пре изгубе своје карактеристичне особине и прилагоде се старинцима.

Особито су важни етно-биолошки процеси који су последица укрштања браковима између старинаца и досељеника и између досељеника из разних крајева. Вршили су се на целој метанастанзичкој области, највише у оним трима земљама најразноврснијег становништва по пореклу: моравској Србији, Далмацији, Славонији. Као што је наговештено, укрштање браковима је споро ишло у првој генерацији досељеника, нарочито где су се они јаче једни од других разликовали, као на пример Црногорци и Шопови. Али да нестане тога отпора на томе непрестано раде неке најдубље црте људске природе: лепа и здрава девојка, личан младић, патријархална разборитост старијих; уз то одмиче социјално прилагођивање и навикавање досељеника једних на друге. У другој генерацији скоро сасвим ишчили она одбојност између досељеника из разних крајева и бракови се закључују махом без препрека. Услед тога настаје нека врста биолошког изједначавања: становништво се физички или антрополошки почне стапати и извесне психичке особине, којима су се досељеници разликовали, јаве се у многим породицама без обзира на порекло. На тај начин укрштање највише допринесе формирању новог физичког и психичког типа онде где су измешани старинци и досељеници из разних земаља; нестане старог покрајинског или историског народног типа и образује се нов етнички амалгам. А како је учешће појединих струја насељавања различно у разним областима,

то се већ услед тога у њима стварају друкчији регионални типови становништва. И мени се чини, према досадашњем искуству, да су ти регионални типови све јачи што је било више укрштања између старинаца и нашег становништва досељеног из разних крајева. Колико је то било разноврсно у Шумадији и Морави, где су се старинци укрштали са досељеницима динарске, косовско - метохиске, вардарске и шопске струје.

Етно-биолошким процесима се наспорава и етничко и социјално прилагођивање, нарочито у патријархалном друштву, јер породице разног порекла, ступивши у родбинске везе, приближе се, поштују се и угледају једне на друге. Из тога и угледањем на поједине јаке личности, људе и жене, узму се у извесној области нарочито ценити једне или друге моралне особине, на пример изванредан начин понашања, предузимљивост и тежња за тековином, јунаштво и смелост или мудрост и т. д. и цело се становништво почне у томе правцу формирати. И на то формирање утичу етнобиолошки процеси. У патријархалном друштву су се бракови склапали правим одабирањем. Родитељи су имали велики утицај у избору супруге за свога сина; при томе материјални интереси нису играли никакву улогу; о ступању у брак су одлучивали: здравље, изгледи на снажан пород и нарочито моралне особине породица. То су оне особине према којима се становништво области почело формирати и које се на првом месту цене. И сам младић и девојка их траже једно у другоме. Услед тога се оне специфичне особине фиксирају и преносе наслеђем.

Ови се етнобиолошки процеси махом врше у оквиру једне вере. Било је истина мешовитих бракова између православних и католика, шта више и између исламизираних Арбанаса и православних Црногораца; али они, ипак ређи, не би могли изазвати велике етничке промене између досељеника разних вера, да није било једног важнијег фактора. Православни су у знатном броју примали католичку

веру; били су и унијаћени. Као што је познато, има целих крајева у којима је православно становништво прешло на католичку или унијатску веру, нарочито у дубровачкој области (Пељешац), у Далмацији и Хрватској. То се дешавало много више него што је забележено; јер је у ранијим временима био чест случај да поједине породице, досељене у католичку средину, без своје цркве и попа, постепено се навикну на католичке обреде и приме католичку веру. И у Крањској и у Штајерској било је много таквих случајева. Тако су етнобиолошки процеси били од значаја и за изједначавање Срба, Хрвата и Словенаца.

Сеобе, и с њима везана социјална прилагођивања и етнобиолошки процеси били су дакле од првокласне важности за изједначавање и стапање нашега народа. Због тога данашње становништво метанастазичке области од Велешке Клисуре на Вардару до Загребачке Горе, није оно и онакво какво је било у средњем веку и пре најезде Турака. Ретко у којем њеном делу има много старинаца, у највећем делу области тако их је мало да се губе. Старинци су се делимице иселили а делимице су их преплавили и асимиловали досељеници, највише динарски досељеници: из старе Рашке, са црногорских брда, из Херцеговине и Босне, затим досељеници косовско-метохиске и вардарске струје. Пошто су ове миграционе струје прешле северну границу Балканског Полуострва, то је оно у етнографском и културном погледу као продужено према северу. Услед миграција у земљама паноноског басена и по Далмацији разнесене су са досељеницима нове навике и обичаји, снажан и дубок фолклор, нарочито народне епске песме у којима су често кристално јасним језиком изражени народни понос, морал, тежње, и оне су због тога примамљиве и освајачке; појачана је патријархална задруга. Старо становништво је тиме било као подмлађено. На далеко су разнесене балканске историске традиције и јако развијена српска национална свест, која се у току векова израђивала у унутрашњим земљама Балкан-

ског Полуострва. Из метанастазичких покрета је произишло померање дијалеката динарских и централних делова Полуострва на север, североисток и запад, и осим тога је настала борба између дијалеката, утицање једних дијалеката на друге; кад се процес завршио, видело се да су дијалекти друкчије распоређени него што су били пре турске инвазије. Нарочито пада у очи ванредно распрострањење штокавског дијалекта на рачун осталих говора. Тако су се у сваком поједином делу метанастазичке области образовале нове етничке и психичке групе, и највећем броју од њих дало је печат динарско становништво.

У целој метанастазичкој области измешао се српски народ, пореклом из разних крајева, и никаквим се другим начином не би могли Срби толико изједначити и сјединити као сеобама и процесима који су због њих следовали. Постале су много тешње везе између Срба разних покрајина, јер је у свакој било досељеника који су знали да имају своје сроднике и саплеменике у другом крају и да су с њима исто. Услед тога је нестало ранијег историског партикуларизма и цео се српски народ осетио као целина.

До великих метанастазичких покрета једва су се познавали Срби и Хрвати, а још мање Срби и Словенци. Услед сеоба турскога времена Срби су се у великим размерама измешали са Хрватима, у свима земљама, изузевши у многоне такозвану цивилну Хрватску, кајкавску Хрватску. Од овог су времена у западним крајевима географски испреплетани или се увлаче једни у друге католици и православни, тако да до загребачке и varaždinske жупаније нема једне велике области која би цела припадала католичкој или православној цркви. Од значаја је поменуто католичење и унијаћење Срба, јер су Срби тиме још више допринели да се преиначи старо становништво у чије су земље дошли. Једни на друге су утицали дијалектима, навикама, обичајима. Услед укрштања, мешања, препле-

тања једних с другим боље су се упознали, и сељаци су се несумњиво узели изједначивати. И у панонским и јадранским територијама створене су дакле нове етничке групе, а старе групе су новим асимилационим процесима јако промењене. Шта више, те промене су у неколико захватиле и цивилну Хрватску, као и јужне словеначке земље, јер су у турско доба многобројни динарски ускоци или пребези дошли у Крањску и Штајерску и асимиловали се са Словенцима. Несумњиво је да су јужни Словенци досељеним Србима знатно ојачани према Немцима. То је први прави контакт и прва узајамна помоћ Срба и Словенаца.

Миграције и с њима везани етнички и етнобиолошки процеси створили су основу из које се радом најпросвећенијих духова развило јединство књижевног српско-хрватског језика и мисао о једној држави.

IV

Како изгледају поменути етнички и етнобиолошки процеси конкретно, проматрани у једној области? Изнећу ради примера резултате тих процеса у Далмацији, где је за време турских и млетачких времена извршена готово онако иста смена становништва као у Шумадији.

Као што постоје знатне разлике између јадранског приморја и његовог залеђа у погледу климе, вегетације и начина живота, тако је између њих од почетка историских времена постојао етнографски и културни антагонизам; народи високе цивилизације насељавали су се уз обале (Грци, Римљани и Млечићи), а у залеђу су становала патријархална племена (Илири и Србо-Хрвати). Тај се антагонизам одржао кроз сва историска времена, све до динарско-балканских миграција турског и млетачког доба. Тек су ове јаке миграције и многобројно и снажно динарско становништво могли променити етнографски карактер далматинског приморја, нарочито градова. То је можда најзначајнији етнички процес у нашем народу — словенизирање јадранског при-

морја и градова. Динарски досељеници су се за време млетачке владавине у масама насељавали у градовима, нарочито пред навалом Турака, а и због економских узрока. Услед тога је наступио у једно доба *моменаш етнографске засићености*, кад романско или италијанско становништво није више могло асимилovati досељене Словене; нови досељеници су се одржали као Словени; стари, у неколико поталијањени, почели су се враћати словенству. Смисао етничког процеса се мења: место ранијег италијанизирања Словена наступило је конзервирање Словена и чак овде онде словенизирање Италијана. Тај критички тренутак засићености наступио је, изгледа, крајем XVIII века. Од тог је доба могло почети културно и национално буђење словенства у Далмацији. Као што је познато, настало је после шесетих година XIX века. Културно буђење је, дакле, као и словенизирање далматинских градова, последица етничког и етнобиолошког процеса који се развио због оних снажних динарских миграција; а затим су оба процеса учинила да настане данашње стање. Далмација је етнографски најчистија јужнословенска земља, поред Босне с Херцеговином и Србије.

Али су миграције донеле још један резултат: смену средњевековног словенског становништва, које се у Далмацији населило за време сеобе народа, новим динарско-балканским становништвом које се ту доселило у млетачко и турско доба; уз то је ишло преобраћање православних у католике, и тако етничко изједначавање становништва ових двеју конфесија у колико је међу њима било етничких разлика. Јер, иако су средњевековно и новодосељено становништво у основи један народ, међу њима су постојале разлике. Можда је било и антрополошких разлика; оне би се могле прецизно утврдити детаљним антрополошким студијама досељенога становништва на далматинском копну и старог становништва на јадранским отоцима. Досељено је становништво било знатним делом сточарско и оно је

живећи по динарским планинама, асимиловало највише романизованих Илира. Вековима је становало под друкчијим физичким приликама него становништво приморја: далеко од мора, на већим висинама, под оштријом климом, друкчијег начина живота и исхране. Између досељеног динарско-балканског и старог приморског становништва морале су постојати знатно веће разлике него између данашњег далматинског становништва с једне и Босанаца и Херцеговаца с друге стране; досељеници су били несумњиво примитивнији, сировији и јамачно снажнији но старо далматинско становништво. Даље су они донели у Далмацију босанске, захумске и рашке историске традиције и обичаје.

Наше народно јединство не почива само на првобитном сродству наших племена; не почива осим тога једино на једном српско-хрватском књижевном језику и у неколико на заједничкој књижевности, као што се обично мисли. Заједничком књижевном језику претходила је дуга периода етничког и етно-биолошког изједначивања и стапања у турско и млетачко доба. И због ње народно јединство има шире основе, праве народне основе, и нарочито у метанастазичкој области је много дубље него што то изгледа по неким данашњим појавама.

О ОСНОВАМА ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ.

Сада словенски народи имају своје самосталне државе, у којима се могу слободно развијати и у којима су сачувани од отуђивања.

Али је виши, прави и крајњи циљ словенских држава да стварају своју самосталну цивилизацију и с тим упоредо тип државе високог морала, која ће целом својом организацијом бити намењена радном свету, па био он ма кога занимања. Мислим ово: да се словенски народи својим духом и на свој оригиналан начин изразе у организацији државе, у начину и правцу социјалног и економског рада и нарочито у науци и уметности; да њихове цивилизације не буду копије некога од постојећих типова европске културе, већ да органски израсту из народнога духа и да се оснивају на његовим најоригиналнијим и најплоднијим особинама. А такве особине постоје; и Словени као целина и њихове поједине групе имају у многоме друкчије основне психичке особине но остале велике етничке групе у Европи, и зато у многоме на друкчији начин реагирају на појаве спољнога света и живота. А пошто су словенски народи по најдубљим психичким особинама сродни, многе ће се струје њиховог рада стапати, и тако ће синтезом постати словенска цивилизација.

Таква словенска цивилизација не само да не би била у супротности са општом светском цивили-

Штампано најпре 1922. године. Овде прештампано из „Говора и чланци“, Београд, 1923., IV, с. 111—120.

лизацијом, у колико она постоји, већ би је помагала, допуњавала, усавршавала. Ничим ми не можемо више допринети развијању опште културе, него стварањем своје самосталне, у многоме специфичне цивилизације, која својим друкчијим начинима и резултатима може оплодити општу; јер, у колико ова постоји, она је у многоме синтеза старих и нових, европских и ваневропских цивилизација. У том би се смислу и словенска цивилизација стопила са општом. — Обратно, у колико ми Словени будемо дубље упознавали разне типове данашњих и старих цивилизација, у толико ће наша култура бити плоднија и богатија аспектима и проблемима; можда је потребно нарочито поменути да у сферу нашег интересовања улазе и т. зв. источњачке цивилизације, Исток, од кога су дошле многе дубоке опсервације о људској природи, и одакле су потекле неке од најоригиналнијих и највеликодушних мисли и осећања.

Тежња за стварањем словенске цивилизације у обележеном смислу нема везе са идејом политичког панславизма, јер мада поједини словенски народи имају заједничких политичких интереса, међу њима има и политичких супротности, и зато би уношење политичког момента шкодило идеји заједничке словенске цивилизације.

На примеру јужних Словена, које боље познајем но друге словенске народе, желим показати како се могу одредити оне особине на којима се може створити снажна и у многоме оригинална јужнословенска цивилизација. Али пре тога две напомене.

На заједничкој словенској цивилизацији је и досада рађено, и код појединих словенских народа има одличних почетака тога смисла. Али није било координираног рада, са планом и системом. Можда само зато што нисмо сви имали самосталних држава, или су оне биле мале, осим Русије. Јер за развијање самосталне цивилизације треба и већа територија, и више људства, и нарочито могућ-

ности да се народни дух слободно изрази, да у томе и држава налази интереса, и да се то уопште цени. Сада се може почети координиран рад у том правцу.

Осим високог културнога циља, који је главно, то развијање своје самосталне цивилизације има и практичан значај, државну корист. Јер су данашње словенске државе састављене од, истина, сродних или истоветних народних делова, али махом таквих који нису имали заједничке цивилизације, или су је имали у малој мери. Ничим се они данас не могу тако стопити у целину заједничког осећања и мишљења као својом самосталном цивилизацијом. Јер цивилизација се не намеће, већ постаје колаборацијом свију народних делова, већом или мањом, према њиховим способностима. Често су способности појединих група такве да се не могу поређивати, јер су друге врсте; али свака од њих на свој начин доприноси развоју заједничке цивилизације.

Тип самосталне јужнословенске цивилизације може се створити на основу најоригиналнијих и најплоднијих народних особина. Треба утврдити највеће врлине једнога народа, не његове лоше особине, којих, као што је познато, има у сваком народу. Немамо времена да се о њима бавимо, ма да би се требало на њих обазрети, јер су често сметња развоју праве цивилизације. У осталом, помињао сам их на другом месту. Имамо дакле да утврдимо ове психичке особине Срба, Хрвата и Словенаца које су се досада манифестовале и показале као најоригиналније и најплодније.

То би се могло извести из њиховог понашања у току историских времена и из правца и начина њиховог културног развијања у тим епохама; затим, код њих нарочито, проучавањем данашње живе етнографије; и на послетку, на основу правца и духа развијања јужних Словена у току XIX века.

Историско-културна метода даје мало резултата код јужних Словена, јер се они у ранијим

временима махом нису могли слободно развијати, будући под туђим државама. Најмање даје та метода код Словенаца, нешто код Хрвата, више код Срба, који су и у средњем веку, и од почетка XIX века, успели да најдуже времена имају своју самосталну државу. Осим тога, код Срба је историја сачувана у народним масама као предање, и представља живу силу, која знатно утиче на начин народног развитка.

Српска народна традиција највише цени три личности своје прошлости: Св. Саву, Цара Лазара и Милоша Обилића. О Марку Краљевићу се, истина, највише пева и прича, јер је он представник живота, са свима особинама живота, и добрим и злим; али њега не поштују онако дубоко као прву тројицу. Кад се гуслар спрема да почне певати о Краљевићу Марку, лица присутних Срба се разведре, јер им је то често исто као кад се „ајначе“, задевају, шале, измишљају. Очекују шта ће почети да пева о њему, у неколико типу лутајућег витеза, јер Краљевић Марко је и неустрашиви поборник истине и правде („ни по бабу ни по стричевима, већ по правди Бога истинога“), али и шаљивчина који оре царске друмове, који се намршти и уплаши султана те се као у грозници тресе, и одмиче, а Марко примиче, и т. д.

Међутим, Св. Сава, напуштајући владалачке дворе и власт, жртвује се за велику духовну идеју: тражи истину и прави смисао живота за себе и свој народ. Оснива самостални духовни живот Срба. Није била лака ствар створити своју самосталну цркву, цркву Св. Саве, која није византиска и у многоме је друкчија од византиске, цркву која се идентификовала с народом и с којом се народ идентификовао. Дао је подстрек развоју српске средњевековне књижевности. Цар Лазар се приволева духовноме или небесноме царству и свесно се жртвује на Косову, заједно са многобројним племством и народом. Обојицу слави и помиње српски народ сваке године, 14. јануара и 15. јуна. А Милош Обилић

је јунак беспрекорних витешких особина, на кога су се наши јунаци свих доцнијих доба и за време последњих ратова угледали и питали се, да ли су му се у врлинама примакли. Врлине тих трију личности су живе у народу и сада. Они су представници најбољих народних тежња и оних особина које народ највише цени. Они су духовна и морална страна српског народног живота и његова права основа.

Те се особине на првом месту могу обележити као дубока и чиста етика, тежња за истином, за духовним и „небесним царством“, и за правдом, за потпуном „божјом правдом“, и велика способност пожртвовања, без граница, до уништења своје личности. Сва три она велика типа, и цар Лазар и Милош Обилић и Св. Сава, жртвовали су се за те идеале. Те су врлине живеле у народу и кроз пет векова турскога ропства: то сведоче напори за културом тога времена, многобројни покрети за ослобођење, хајдуци и ускоци. То је снага којом се Србија ослободила у почетку XIX века, ширила и почела развијати своју самосталну цивилизацију, од Вука до данас. Те су се врлине виделе, можда у највећој мери, у току Великога Рата. Ја сам за време Великог Рата познао српске официре и војнике који су тражили да им се само каже на који начин могу најкорисније погинути, јер су желели положити свој живот за истину и правду; изгледали би као суманути ономе ко не познаје ту народну особину за пожртвовањем — наслеђе дугог низа генерација. Скоро сам видео у Београду херцеговачку децу која су дошла да уче гимназију, и кад та деца изговарају речи *наука* и *просвета*, то је нешто сублимирано, божанско; она ће се посветити тим идеалима па ма „црну земљу јели и с листа воду пили“. Цео наш научни живот у томе је знаку: до свега се дошло огромним напорима и пожртвовањем.

Тежња за истином, тежња за правдом и способност пожртвовања која не познаје границе, то је идеализам најчистије врсте; то су велике врлине,

које могу послужити као основа за стварање праве цивилизације.

Тим идеализмом, том бескрајном тежњом за праведним, великим, лепим, могу се једино објаснити оне многобројне српске задужбине, манастири и цркве, саграђени за непуних двеста година немањихке владавине и мало доцније. Генерације ће имати да проучавају онај елан у конструкцији, остале особине архитектонског стила и сликарство. После јелинских грађевина нема ништа лепше на Балканском Полуострву од српских задужбина средњега века.

Познато је, како су утврђиване психичке особине јужних Словена, нарочито Срба, проучавањем народа на лицу места, затим и студијом духовнога рада интелигенције и свих појава јавнога живота. За тему о којој се бавимо, од значаја су ове констатације. Код Срба има у знатној мери проматрачкога дара, способности интуиције и фантазије, која, истина, није увек дисциплинисана.

Исте се особине јављају у хрватском делу народа који је са српским истоветан — осим извесних утицаја католичке цркве — у Далмацији, Босни с Херцеговином, Славонији и Хрватској, изузев донекле кајкавце познатих трију жупанија (Загреб, Вараждин, Крижевци). Као да су код ових скучене поменуте стваралачке особине, бар док остану у својој покрајини, можда услед вековног потчињеног положаја и данашњих ситних економских прилика (у Загорју), а превлађује мекота, мека осећајност и сентименталност; у новије се време говори, не без разлога, о култури села и сељачкој узајамности кајкаваца.

Хрвати су као целина показали културних способности и културне питомине нарочито од првих десетина XIX века, од илирскога покрета. Показали су смисла и укуса за науку, књижевност и уметност. Југословенска Академија у Загребу унела је реда и плана у више знатних научних послова. То је једино

поље на коме су Хрвати могли слободно или с највише слободе изразити своје особине. Њихов ће принос за јужнословенску цивилизацију бивати све знатнији.

Словенци, без раније снажне историје, представљају најмање традицајама оптерећен народни део јужних Словена. Могу бити рационалисти и јасно и трезвено утицати на наш заједнички развитак. То што су се као мало племе одржали пред силним немачким народом, значи да имају необично развијену особину етничке издржљивости и жилавости. Остале особине Словенаца могу се утврдити поглавито испитивањем народа, јер нису имали прилике да их развијају, у јавном животу и на различним пољима креације, осим у малој мери. Иако сам их проучавао у свима областима и пипао народни пулс, те студије нису завршене. Осим тога су Словенци, због свог засебног књижевног језика, на ивици српско-хрватске цивилизације. Ипак могу истаћи још ове њихове особине: марљивост и савесност у ситном раду, која се после ослобођења, у новој држави, преноси већ и на велике послове; затим топлину осећаја и лиризам, који се јасно запажују у њиховој уметности и лепој књижевности. Познао сам и научне људе са тежњама за оригиналним концепцијама.

Било би потребно, али времена немамо, оценити колико су се ове особине јужних Словена досада показале у развитку цивилизације. Овде је било главно истаћи њихове најбоље психичке покретаче.

Неким особинама Срби, Хрвати и Словенци утичу дакле друкчијим начином на развијање јужнословенске цивилизације. Тиме се они узајамно допуњују. Јавиће се и нове особине, досада слабо изражене. Све ће више наступати амалгамисање најплоднијих особина сва три наша племена, и тако ће се створити тип једноставне јужнословенске цивилизације — крајњи и главни циљ наше државе. Кад тај процес одмакне, наступиће оно морално и духовно стапање Срба, Хрвата и Словенаца које

обележавамо јужнословенским именом. То ће све брже ићи, у колико се народна енергија буде мање губила у бесплодним пословима, у суревњивостима и унутрашњим борбама. У колико политички фактори могу утицати на развитак јужнословенске цивилизације, морала би им бити једна од главних тежња да смање површине трвења. То би била и дужност интелигенције.

Али све цивилизације, кад се њихов развитак захукта, изложене су опасности да не негују довољно онај унутрашњи морални орган који ствара и обара људску савест у најширем смислу. Понесу се резултатима духовне и материјалне врсте. Развију се особине охолости и надувености, нарочито у средњим научним и индустриско-капиталистичким круговима. Тако извитоперене цивилизације могу учинити више зла него добра, и све више зла што су технички савршеније. Треба стално мислити на свој однос према свету и крајњим проблемима живота, и на оно што религије зову душом и спасењем. У том дубоком смислу — не формалистичком — религија је потреба свих цивилизација, и изгледа све већа што су цивилизације даље одмакле.

У свима цивилизацијама мора бити људи који се сасвим посвете нарочитим пословима да би их дубље развили. Мора их бити у наукама, у примењеним наукама и у практичном животу. То су у наукама т.зв. специјалисти, који често не владају ни целином науке о којој се баве, а једва што стварно знају о економском, социјалном и политичком животу свога народа и човечанства, — мање него стручњаци примењених наука и обичних практичних занимања, јер су у слабијем контакту са животом. Таквих специјалиста је све више, јер и у наукама је почела завлађивати научна фабрикација. Наивни, или из других разлога, они се махом поводе за онима који су на власти, без обзира како раде, и примају њихове погледе. За развитак праве цивилизације неопходно је потребна шира култура тих специјалиста, наро-

чито духовна и морална. Она интелигенција која хоће да представља најзрелији плод цивилизације свога народа, мора утицати на његово политичко и социјално развијање, обавештавајући, казујући своја мњења, без икаквих обзира какав ће то утисак направити на професионалне политичаре. Доцније ће се јамачно моћи ићи и даље. Доћиће време — не скоро — када ће се политика друкчије водити него што се сада код нас води.

Досада се нисмо бавили о материјалној цивилизацији, иако она има велики значај: као што је познато, без материјалне културе мучно се развија духовна цивилизација. Нисмо се о њој бавили, јер је материјална цивилизација — према смислу ових излагања — само средство за духовну и моралну цивилизацију. Осим тога, сви људи природно теже за материјалним благостањем, нарочито сада после Великог Рата, и налазе путеве и начине. Сваки народ у Европи постигао је или ће постићи знатан ступањ материјалне културе, ако живи дуго времена у миру, — кад је то у извесној мери постигао народ у Србији, који је од почетка XIX века стално носио о рамену пушку, у једној руци мач, а само је другом руком држао плуг! Кад би држава, управа, једино уклањала сметње раду и материјалном развоју, па би они већ тиме били у многоме осигурани! Уз то, она има да види и одреди нашу општу економску ориентацију или положај наше земље у општој светској економији, — према томе да утврди политику комуникација, и да створи поморску трговачку флоту за Америку и источне земље. Осим тога, не фаворизирати, већ разбити заблуде да смо ми привредно готово најбогатија земља у Европи, да је наш рог изобиља препун. Ми смо, истина, имућна земља, али ретко која држава има толико агриколно пасивних области као наша: једна трећина територије представља агриколно пасивне земље (скоро сва Словенија, карсна Хрватска и хрватско приморје, већи

део Босне, сва Херцеговина, Црна Гора и Далмација и Новопазарски Санџак).

Последњим, економским концепцијама, које сам само додирнуо, материјална култура се интимно веже за духовну цивилизацију; у ту врсту спадају даље: изналазачки таленат и смисао великих размера за организацију послова и предузећа. Те врсте концепција и послова спадају дакле по својој суштини у духовну цивилизацију.

Развитак самосталне јужнословенске цивилизације биће знатно олакшан и дубљи, ако нађемо интимне контакте са већом сродном средином, са словенством. Треба у извесним правцима црпи из општег словенског духа и словенске цивилизације. Живим контактом постигло би се можда и то да се изгледе извесне претераности и рђава скретања, која се у већој или мањој мери виде код сваког јужнословенског племена и код осталих словенских народа.

Ради тога, много више него досада, ваља радити на узајамном упознавању које је међу Словенима на најнижој скали, на последњем прагу степеница. Позната су средства којима се до тога долази.

Треба се често састајати и организовати колаборацију научних и хуманих институција и публициста. И једноме и другоме дати стварну садржину и од сваке измене мисли извући корист и практичне радне резултате, не остати на формалностима и церемонијама.

Као што је поменуто, то ће сада много лакше ићи, јер имамо своје самосталне државе, те се неће сваки такав заједнички рад сматрати као велеиздаја.

Даље, досада смо имали једну знатну тешкоћу: многи словенски језици, који се један од другог толико разликују да је споразумевање отежано. То ће у многоме остати тешкоћа за старије генерације. Али код млађих се генерација та препрека своди на минимум. Најпре услед тога што су додири постали много чешћи и што се интелектуалци словенских

народа навикавају да разумеју главне словенске језике. Затим има на пр. у Чешкој око две хиљаде јужнословенских младића на разним школама, и сви ће научити чешки. Чешко-јужнословенска Лига је предложила и чешко-словачко министарство просвете, са предосећањем за велике ствари које долазе, усвојило је да наш језик буде факултативан у свима средњим школама. У мањој мери се преко јужнословенских ученика у Пољској шири познавање пољскога језика. Због велике несреће која је снашла нашу велику Русију, Руси живе у масама по другим словенским државама, и они и њихова деца научиће словенске језике. Познавање словенских језика и словенскога духа треба што више неговати у нашој држави.

Овај рад узајамног познавања и сарадње треба да почну они који су данас на снази, а он ће се развити до заједничке словенске цивилизације радом млађих и будућих појасева.

О НАЦИОНАЛНОМ РАДУ.

Наша средина није довољно формирана за национални начин мишљења и рада. Али у нама има тако много јаких клица и зачетака, затим су спољне прилике, и у осталим српским земљама и светске, тако повољне, да је ово изгледа згодно доба у коме треба систематским и интензивним радом формирати и направити нашу средину способном за велика национална дела. Због повољних прилика у томе ће се сада најпре успети. Мени се чини да су ово два три основна погледа, према којима треба радити.

Најпре треба почети онде, где је могућно најбрже извести процес формирања националног мишљења и рада. То је код наше најбоље интелигенције, која највише зна, затим код других људи бољих осећања. Они треба да раде на националним питањима тако, да се потпуно изгуби личност и личне таштине, нарочито спољне сујете и тежње за положајима. Личност или личности које раде не смеју да се виде, но рад и резултати рада. При томе треба да инстинктивно буду готови на многа лична пожртвовања, често да поднесу и увреде. Они треба у свима правцима да потпомажу велике националне послове, у којима у ствари не може бити разлике међу партијама, и без обзира на то која партија има да води те послове. Тако би се створио чврст ослонац јавне свести за велике народне интересе. Има нарочито два правца у којима би се такав рад могао одмах и стално осећати.

Вама је познато оно стање духа, које код нас чешће наступа и при коме се због спољних или унутрашњих догађаја сав Београд усколеба и заљуља, од врха до дна. Махом су ти догађаји националне незгоде или невоље. Већина журналистике се тада изгуби у љутњи, по правилу тражи издајнике, псује и окоми се на околне земље, нарочито на Аустроугарску. Доказано је да су нам досада те речи биле само од штете, а противнику нису шкодиле. Владе, претрпане и иначе личним и унутрашњим питањима, махом не могу наћи довољно времена, да мирно размисле, или и кад га нађу, и кад погоде прави пут, то сáмо није довољно. Треба да их помогне сав бољи свет, нарочито она одабрана група интелигенције. Ти не смеју пустити осећањима и страстима на вољу. Они зато и јесу одабрани што и у таквим моментима остану хладни као мрамор и што им је свест и тада ведра и оштра као сечиво од дијаманта. Такви ће јасно видети неповољне стране положаја, али и излазе, и наћиће савезнике и помагаче, чији се интереси слажу с нашим. Тога увек има. Они то морају да саопште, да ставе на расположење, ако влада и не одговара њиховим погледима и жељама. — Готово је исто и у повољним случајевима, при којима се ми махом сувише одушевимо и прецењујемо и догађаје и факта и своју вредност.

Други је правац рада више изван наше средине. О нашим народним питањима треба обавештавати научне кругове и јавно мњење у свету. Човек често и не слути колико се тиме може учинити. Свет је пун брига, и велики народи имају да мисле о целој земљиној површини. Морамо сами правити често велике напоре, да их заинтересујемо. Особито вреди обавестити просвећену журналистику западне и средње Европе, нарочито западне Европе, која је од највећег утицаја на акције својих земаља и интернационална питања. — Истина, тај је свет имао често рђава искуства с Балканцима и није склон одмах веровати и најбољима од њих. И зато кога

intérieur не чува од неистина, нека га ово сачува. Не треба мислити, као што се и код нас још где-што мисли, да је могућно подвалити.

Наши противници ће такве подвале обелоданити. Осим тога, народи су се сада знатно приближили једни другима, они се много више познају и све је мање лаковерног света. За свако право и за сваку акцију Србије треба страни свет задобити и расположити истинитим и што је могуће прецизнијим доказима. Нарочито не треба употребљавати познате шовинистичке фразе. Оне код нас због извесних асоцијација могу произвести одушевљење, а кашто нешто и казују. Али стран свет нема српска националистичка осећања и за њега су то голе фразе, које ће он тумачити као оскудицу доказа и знак незрелости. Такав начин националног рада и одбране шкоди дакле у страном свету онолико исто колико и подвале.

У оба ова правца рада поред паметне журналистике и других разумних људи могао би највише да учини Универзитет, који мора да постане и морална снага нашег народа, центар који о националним питањима непрестано мисли и који не сме показивати колебања. Кад свих његових 70 наставних снага буду национално у горњем смислу формирани, и кад би се тако исто формирали око 1000 ученика његових, онда би то била врло знатна национална снага.

Али представљени систематски национални рад најпросвећенијих људи само је први ступањ и најмањи део онога рада, који треба енергично почети. Иза тога долази најтежи и главни посао на формирању националног осећања и мишљења. Треба и осталим слојевима интелигенције и целом народу дати национално и патриотско чуло, направити их да су у националном погледу од једнога кова или слива и да при свакој својој јавној акцији помишљају на интересе целине, целога народа. То је потребно и изближе обележити.

Вама је јасно да ја мислим на истински патриотизам, не на патриотске фразе, које се по навици и у свакој прилици изговарају, не на патриотско брбљање, не на патриотизам као ствар моде, на по-слетку не на патриотизам, који је нешто засебно и одвојено од осталог живота појединих личности и народа. Сасвим друкчији патриотизам мора да обузме цео наш народ.

Тај патриотизам треба да је део живота сваког појединца, исто што и његов живот, њиме треба да је прожет живот сваке и најскромније личности у држави. Треба да уђе у крв да се сваки јавни рад врши само ради општих интереса и ничега другог. И то треба тако да буде да није ствар размишљања већ инстинкта. Свака жртва, која се учини, треба да је учињена природно, спонтано и не сме нико доћи ни на помисао да би могао друкчије радити. Сваки треба непрестано да ради и да чини сталне напоре да своју земљу направи снажном и великом. То се може да чини радећи и свакодневне послове, од којих се живи: ако се ти послови раде озбиљно, честито, и ако се у тај обичан рад унесе воља, намера, тежња, да се тиме и целини користи, ако се дакле има пред очима општи циљ.

Сваки мора да инстинктивно стави народну целину и њене интересе испред себе и својих личних интереса. Само се тако у ствари од једног скупа личности прави народ. Треба да је у инстинкту свакога да на питањима и пословима од националног значаја не смеју партије тражити своје посебне партиске користи. Општа свест треба да је тако јака да одмах осуди партију која тако ради.

Даље треба тежити да се снага једне политичке групе не само не употребљује ради партиских интереса, већ исто тако ни ради интереса појединих крајева или појединих личности. Стално се морају стављати национални интереси испред интереса пролазних група и појединаца, па ма ко они били. Даље, партије морају тежити да избегну или бар ослабе међусобна трвења, што више уништити личне

поводе за та трвења и морају своје међусобне односе тако удесити, да се не обуставља рад за целину и да се не шкоди земљи. А онај који хоће да води народ мора тежити да уведе строгу дисциплину горњега смисла у своје властите редове, затим мора самога себе непрекидно формирати: да постане сасвим искрено и апсолутно предан јавним интересима своје земље и свога већега народа.

Без оваквих схватања, која треба да обузму већину народа, не може један народ ни постати ни остати велики. Међутим, и кад је држава мала, а њен народ има овакву националну љубав и дубину, она је огромна снага, и та ће се снага показати у свима правцима, јер њен народ хоће инстинктивно да жртвује сваку своју личност, групу, партију за интересе народне целине. У томе, и ни у чем другом, не сме и не може да буде права моћ једне мале државе као што је наша. Али, жртвујући сваког појединца и поједине групе, сви морају најопрезније чувати ово језгро и кристализациону тачку српског народа. Треба да су особито повољне прилике, па да се Србија сме изложити већим опасностима.

Мада и оваква патриотска осећања изостају иза оних, која се могу имати при правом научном и уметничком стварању, она спадају у најбоља и најпоноснија осећања, која човек може имати као члан друштвених заједница. Ово помињем нарочито с тога, што су ми се жалиле чланице „Кола“ како им неки школовани људи с подсмехом говоре да је патриотизам ниже осећање и да они осећају шире и отменије, космополитски, беде и невоље целог света. У колико у овоме има тачнога, то само по себи прима сваки човек истинског националног осећања; има много друштвених неправди, има економских неправди које се морају из основа лечити; има циљева заједничких целом просвећеном човечанству за којима се мора тежити. Али се не могу усвојити схватања поменутих несређених ду-

хова по којима изгледа да је допуштено волети човечанство и сваки други народ само не свој.

Национални интереси ни једне српске области нису одбрањени, ако их заступа само једна књига или брошира, па ма како их разумно заступала. Реални свет, који ће о томе решавати, узме само минимално у обзир те разлоге, ако држава није снажна и угледна и ако народ нема развијених и великих националних осећаја. Искрсло ма које наше национално питање, већина Срба треба инстинктивно да зна положај који мора заузети и своје дужности. На сваком месту и у свакој прилици треба сваки Србин да брани своју земљу од неистина, и да најенергичније заступа интересе и тежње своје земље и свога народа. Ми имамо права, велика права, и зато смемо своја питања изнети пред свет и борити се за њих. Кад се будемо национално у обележеном смислу формирали, имаћемо самопоуздања и вероваћемо у своју велику будућност; ту чврсту веру морају прихватити и странци, и појединци и државе, кад је она код нас права, честита. Ми смо се сада згрчили и често не смемо да заступамо ни своја најјаснија права. Међутим се и сада може с тактом и згодним методама изнети пред свет цео комплекс српских националних питања, јер њих свет не зна, не знају их често ни словенски политичари. Није истина да ми морамо пред већим неоправдано попуштати, само зато што смо мала држава. Само народ те мале државе треба да је оних великих националних осећања и да их његова интелигенција на све стране у свету истинито представља и брани. Морам поновити: ми смо, истина, мала држава али знатан народ, од Беча до Цариграда нема већег народа од нашега. Има начина да се то и у светској политици узме више ценити. Србија би, и због свога положаја, могла и данас бити најважнији фактор на Балкану. Свет треба да зна и да се увери, да Србија може да сперише с много већом целином, но што је њена

територија. Од Србије могу да пођу највеће територијалне трансформације. Не треба презати од тога да се тај страх улије у свет, ако је корисно за наше националне интересе. Али да бисмо такав страх могли са успехом изазвати, ми морамо бити земља, која је за рат спремна и у којој је народ готов на све жртве. Да ли тај страх треба распростирати и кад, то увек морају врло проницљиви људи најпажљивије проценити или осетити.

У свима изложеним погледима о националном раду, погледима који се оснивају само на праву и на народној снази, не сме бити ни трага од онога што се зове *шовинизмом*. Право национално осећање не сме да буде прецењивање своје вредности и својих права, а потцењивање особина и права других народа. Треба се нарочито чувати шовинистичке надувености, која с презрењем или омаловажавањем гледа на суседне народе, и која се кашто не устручава да речима отима суседним народима и њихове несумњиве области. Такви шовинисти речима ласкају народној сујети и од штетног су утицаја на право формирање националног осећања и мишљења код једнога народа. Јер, као што у појединцима има таштине, тако је има и у народима. Много је лакше изазвати те сујете но позитивним радом формирати истините тежње и права национална осећања. У националним аспирацијама је готово сваки народ склон да своја незнатнија права прогласи као несумњива и велика. Обожавање, култ, прецењивање самога себе код народа је исто тако злочесто као и код појединаца. Уопште је много лакше завађати но помирити: много је теже пробудити добре но рђаве особине народа. Шовинистичке тежње одговарају демагогији у политичком животу. Њихови представници често показују своје рђаве инстинкте, кад представљају као издајнике земље и народа оне који се труде да изнађу и утврде истинита права свога народа и желе да свој народ позитивно, у напред обележеном смислу формирају.

Место шовинистичког ласкања народној таш-

тини треба оштром критиком проценити способности, права и моћ своје државе и свога народа. Таква критика себе самога је овде потребнија но критика себе самога у животу појединаца. Треба озбиљно проучити и проценити своју моћ и моћ суседних народа и према томе установити правце рада и националне планове.

У целом нашем народу ваља неговати дух праве слободе, тежње за социјалном правдом и верску толеранцију, нарочито то треба развијати у осталим нашим земљама.

На путовањима изван Србије јасно сам запазио да су слободе важан саставни део Србије и једна од њених најјачих привлачних снага. Због њих народу осталих наших земаља Србија изгледа још светлија; то се може проматрати нарочито у нашим западним земљама и у Црној Гори. Поред јаког националног осећања и поред културе, која је у Србији највише одмакла, и ово је дакле један узрок што српски народ тежи Србији. Јер свет не живи само од националности као појма. Хоће да је слободан и осигуран, хоће ничим неспречену утакмицу способности, неће да трпи кућиће и оцаковиће који не ваљају, не воли ни господу, ни власт, ако немају добрих особина и ако не мисле о њему и о великом националном раду.

Даље, чини ми се да се наш национални рад у земљама изван Србије може знатно потпомоћи и унапредити ширењем напредних идеја. У осталом, хумане идеје западне Европе улазе, промичу, провлаче се и саме од себе. То ће све више бивати што се те наше земље више комуникацијама отварају и долазе у додир с културним светом. Свака личност, и најбеднији сељак, сазнаје за своја права, почиње ценити слободу личности и ступа у конфликт с властима и државама, које противно раде. Те идеје револуционарају свет. Уз њих, и као њихов део, распростиру се и енергичне националне мисли.

Тако радећи развитак Србије ће бити у сагласности и са општим идејама које у свету превлађују и са циљевима нашег националног рада, који ће бити оснажен ширењем напредних идеја у осталим нашим земљама. Врло је важно што је Србија у том погледу одмакла од свих околних држава. У Аустроугарској, старој бирократској и полициској држави, демократски покрети су тек почели; у Бугарској су у стању инкубације, и она мора проћи кроз демократске кризе кроз које смо ми прошли с много напора и доста штете за наше спољне интересе; у Румунији, бојарскога система, сељак је готово роб и она мора у блиској будућности претурити преко главе знатне економске и политичке кризе. Ми смо захваљујући сретном историском развитуку у главноме изишли из тих криза и стабилисали се. У том демократском правцу Србија ће се несумњиво и даље развијати, надајмо се чврсто, без лабавости и слободњачког разметања.

Али да то буде морају се наше партиске групе усавршавати и формирати у познатом, у осталом и овде обележеном смислу, затим се морају све више ослобођавати од неких специјалних особина нашег политичког живота.

Сви треба да покажу одсудне склоности да не цене на првом месту политичке бравуре и партиске заслуге, већ да на прво место стављају рад, дела, стварање. Рад и дела су основни принцип просвећене демократије. Сви јавни радници морају се озбиљно спремати и тежити да спремом и стварним радом, у коме су показали успехе, да тиме буду означени за места и функције, које желе заузети. То ће утицати и на новије генерације, које сада већином бесплодно политизирају. Кад порасте позитиван рад, изгубиће се многи од узрока, који изазивају данашње рђаве појаве.

Демократија мора имати чврстине и под њеном се управом не смеју готово стално показивати појаве лабавости код извесних власти: мора се

Тако радећи развитак Србије ће бити у сагласности и са општим идејама које у свету превлађују и са циљевима нашег националног рада, који ће бити оснажен ширењем напредних идеја у осталим нашим земљама. Врло је важно што је Србија у том погледу одмакла од свих околних држава. У Аустроугарској, старој бирократској и полициској држави, демократски покрети су тек почели; у Бугарској су у стању инкубације, и она мора проћи кроз демократске кризе кроз које смо ми прошли с много напора и доста штете за наше спољне интересе; у Румунији, бојарскога система, сељак је готово роб и она мора у блиској будућности претурити преко главе знатне економске и политичке кризе. Ми смо захваљујући сретном историском развитуку у главном изишли из тих криза и стабилисали се. У том демократском правцу Србија ће се несумњиво и даље развијати, надајмо се чврсто, без лабавости и слободњачког разметања.

Али да то буде морају се наше партиске групе усавршавати и формирати у познатом, у осталом и овде обележеном смислу, затим се морају све више ослобођавати од неких специјалних особина нашег политичког живота.

Сви треба да покажу одсудне склоности да не цене на првом месту политичке бравуре и партиске заслуге, већ да на прво место стављају рад, дела, стварање. Рад и дела су основни принцип просвећене демократије. Сви јавни радници морају се озбиљно спремати и тежити да спремом и стварним радом, у коме су показали успехе, да тиме буду означени за места и функције, које желе заузети. То ће утицати и на новије генерације, које сада већином бесплодно политизирају. Кад порасте позитиван рад, изгубиће се многи од узрока, који изазивају данашње рђаве појаве.

Демократија мора имати чврстине и под њеном се управом не смеју готово стално показивати појаве лабавости код извесних власти: мора се

поштовати и осигурати свака личност, и нарочито не смеју сувише слободе узимати партиски људи.

На послетку, готово пред свима нашим слободоумним партиским групама, стоји један проблем, који имају да реше. Упоредо са слободоумним идејама и демократским духом мора Србија имати знатну и спремну војску, једноставну, чврсте организације и високог војничког морала. Без такве војске се није ниједна земља ујединила. Без такве војске Србија не може ни опстати, а камо ли извршити своје националне задатке.

КАРСТ И ЧОВЕК.

Као што је познато, свако земљиште, па било ма каквога петрографског састава, утиче на људске заједнице и на човека, и то поглавито географским положајем, већом или мањом надморском висином и средствима која даје за развијање материјалног живота и људске активности. Али карст врши, осим тога, и један нарочити утицај који се на крају крајева своди на хемиски састав кречњака, а такво се дејство не може запазити на земљишту састављеном од нерастворљивих стена. Ја ћу изложити само оне од тих нарочитих карсних утицаја који се могу поуздано доказати, док ће остали бити само поминути. Примере ћу узети из динарског карста, јер се овде најјасније види веза између карсне природе и људског живота и рада. Намера ми је и то да подстакнем оне који живе на карсту да запажају и сабирају податке о утицају карста на људе и људске заједнице.

Оскудица зиратне земље.

Карсне области су уопште сиромашне земље. Путујући кроз динарски карст проматрач убрзо запази оскудицу зиратне земље и пашњака. Много мање се то осећа у великим карсним пољима, чија су равна дна пространа и махом плодна. Сем тога је залеђе јадранског карста често покривено великим шумама које понекад представљају знатно богатство; местимице има погодног земљишта за земљорадњу

и сточарство, нарочито за гајење ситне стоке. Али и у самом залеђу динарског карста, а нарочито на падинама према Јадранском Мору, има пространих голих области које су кршевите, разривене или покривене шкрапама, и изгледају као карсне пустиње.¹⁾ Зиратне земље има готово једино на дну малих вртача где се накупила црвеница. Сваки сељак тежи да има бар најмањи део ове плодне земље и због тога је дно вртача редовно раздељено између више сопственика; у јадранском голом карсту, на Мосору, видео сам вртачу чије дно нема више од хиљаду m², а издељена је на осамнаест власника; често припадају већем броју сопственика и дна малих вртача, где појединци имају само по неколико квадратних метара зиратне земље. У овим карсним пустињама сељаци крче кречњачке кршеве и праве њиве; они разбијају најчвршће кречњачке блокове помоћу барута или динамита, а остале по том искрче нарочитим алатима за вађење стена. Накупе црвенице из пукотина и носе је тамо где је кречњачки крш искрчен; често се види читава поворка жена које у врећама носе ђубре да га растуре по искрченој површини. Позната је терасаста култура карактеристична за целу медитеранску област: подижу се зидови један изнад другог („сухомеђине“) и иза сваког зида набаца се црвенице. Овако, а и на друге начине, радили су становници ове области у току векова да увећају површину зиратне земље. Али скоро редовно после извесног низа година крчевине и зидови опет пропадају због карсног процеса: отварају се пукотине, црвеница пропада у

¹⁾ Пустињски изглед карста од мора до Св. Јуре, највишег врха на Биокову, особито је верно описао Др. Радивој Симоновић (Biokovo Hrv. Planinar, 1924. год.): „од нас па све до Св. Јуре грозна таласаста сива камена пустиња на којој се само смрека овде онде црни; нема више ни оне шуме која је на карти забележена јужно од Троглава. Ужасна сиротиња! Цијело надгорје је прави лабиринт и гола пустиња. Ишли смо из долаца у долац, из вртаче у вртачу. Око вртача голе пречаче и голи обли врхови. У дну долаца нема ваљда ни један хектар земље, а подељена је на 14 дијелова“.

дубину, кречњачке стене избијају на површину, „расту“ како се каже у динарском карсту; сухомеђине се растурају. Треба их одржавати и обнављати. Сеоске куће су на странама великих вртача и увала или су поређане по ивици поља; у првом случају, да не би заузимале зиратну земљу, у другом, осим тога, да не би биле захваћене поплавама које наступају сваке године.

Зиратне површине често сасвим мале, покривене црвеницом, у повољном положају, под утицајем медитеранске климе, врло су издашне и дају сочне и мирисне плодове. Исто је тако и са пашњацима, нарочито на падинама према Јадранском Мору, а и у залеђу кад су заклоњени од хладних ветрова: трава и жбуње по стеновитим пукотинама такође су сочни и мирисни и врло хранљиви за овце и козе; тиме се може објаснити што је месо оваца и коза изврсног квалитета, нарочито јагњеће.

Али сва су ова средства за живот јако ограничена, и због тога густина становништва у динарском карсту не прелази 15—20 становника на један кв. километар.

Оскудица воде.

Поред оскудице у зиратној земљи у многим областима осећа се оскудица у води: на карсним платоима и површинама скоро никако нема извора. Нема дакле пијаће воде ни за људе ни за стоку. Има, истина, овде онде слабих извора у интеркалацијама доломита, на додиру чистог кречњака са лапоровитим, чак и у кречњачким плазинама (те слабе изворе зову *кайљув* и *кајница*). Поред тога има у компактном кречњаку излоканости облика карлице или цбања у којима се скупља атмосферска вода, и зову их *каменице*; покривају их каменом плочама да вода не испари. Пастири у планинама наносе снег у вртаче и прекрију га сламом или лишћем да би се и преко лета одржао. Они праве примитивне резервоаре за воду на тај начин што нанесу глине у вртачу где затворе [овце неколико

дана; ходајући тамо амо и гурајући једна другу, овце папоњцима утисну глину у сваку пукотину вртаче и потпуно је зачепе, тако да се у њој одржи сакупљена атмосферска вода, и то су *убли*; има и правих бара у вртачама чије су пукотине природним процесима зачепљене, и оне имају своје нарочито име, *локве*. Пастири се служе тим малим резервоарима да би имали пијаће воде за себе и за стоку. А да би уштедили њихову воду, они у праскзорје пуне овце да се напајају обилном јутарњом росом. Сем тога у динарском карсту већ неколико векова подижу вештачке резервоаре у којима се чува пролетња вода за сухо лето. То су *цистерне* (*чаиџије*, *бисџије*, *гусџије*). Последњих деценија саграђене су многобројне цистерне од бетона, различитог облика и димензија, као приватна или општинска својина, и оне су данас главни резервоари воде у динарском карсту.

Али за време сувог лета исцрпу се сви ови резервоари воде и пресахну слаби извори, и од тада настаје мучан посао око снабдевања водом. Тада се становници карста сете да су запазили воду у пећинама и на дну дубоких јама које нису далеко од села. Често је тешко спустити се у њих, а још теже изаћи са пуним крчазима и другим судовима. Ова тегоба понавља се сваког дана. Ја сам гледао како се много жена поврста, са крчазима, и силазе једна за другом, као у пећину. Воду из јама црпе људи, што је још много тежи посао, поређавши се један испод другог све до дна вертикалног канала где се налази подземна вода, и напуњено ведро додају једно другоме (Пива у Црној Гори)¹); где где су направљене у стени степенице ради лакшег силажења у јаму. Ј. В. Валвазор је забележио да су становници села око јаме Подпећи у Крањској још у XVII веку силазили са буктињама и судовима до

¹) С. Томић, Грађене Воде. Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу. Београд, 1924., страна 385.

водених басена њених, и тако се снабдевали водом.¹⁾ Исто се ради и у неким другим карсним пределима.

Има карсних предела где нема ни ових залиха воде, али има извора, који су удаљени од села 12—15 километара, добро познати и јако цењени. Да би се снабдели водом за више дана сељаци организују праве експедиције. Групе људи и жена са коњима и магарцима на које су натоварене машине, а нарочито узани а дугачки бурићи, крећу се на извор, гонећи и стоку коју такође треба напојити. Дошавши на извор, они налазе ту људе из других села. Скоро све становништво и многобројна стада скупљају се око извора. Ја сам видео у септембру 1898. године око извора Лукавца у Поповом Пољу такве караване од више десетина лица и стотине грла стоке. У село се враћају лагано, нарочито стока коју успут напасају. За одлазак и повратак треба често више од једног дана. За време турске владавине, када је у овим пределима било хајдучких чета које је турска војска гонила, хајдуци и Турци походили су често ове ретке изворе и најчувеније чатрње. Они су ту баш тражили једни друге и заметали бојеве који су опевани у многим народним песмама, бојеви код „воде чатрње“.

Супротно другим карсним областима и свима напред описаним процесима, има у западној Босни једно поље, Равно, у коме је највећа оскудица воде зими. На дну овог поља нема ни једног извора, али има једна стална речица (Вођеница) чија је изворишна челенка у шкриљцима и доломитима, далеко од Равног. Становништво се бави о овој реци: да би јој одржали ток, затворили су неке поноре у њеном кориту и прокопали нове делове корита да је одврате од других понора; на тај начин успели су да имају воде лети. Али зими, како је дно поља на висини од скоро 1.200 метара, плитка река замрзне се до дна; тако становништво остане и без једине воде коју лети има. И, да би се снабдели

¹⁾ Die Ehre des Herzogthums Krain. IV, 3; с. 556.

водом, морају да топе снег; овце се и саме поје снегом. Остаје крупна стока. Да би имали воде за њу морају је гонити два сата хода до замрзнуте баре, Драганице, на којој пробију лед и поје стоку. Јасно је како је услед овог број њихове стоке веома скучен, и поред осталих повољних прилика.

Значај карских врела.

Мислим на оне изворе кречњачких предела који избијају из пећина и пукотина као целе реке, износећи и при најнижем стању 1 до 4 м³ воде у секунди, као што су врела Босне под Игманом, врело Буне код Благаја, Радобоље код Мостара, Ријеке (Омбле) код Дубровника, врело Бистрице код Ливна, врело Шкурда у Котору, врело Рашке код Сопотана, врело Тихаљине и Требишнице у Херцеговини, извор Љубљанице код Врхнике итд. У земљишту које је састављено од других стена, нема нигде тако јаких извора. Карсна врела су водом најбогатији извори једне земље; према њима се губе извори из других терена. Та су врела од великог антропогеографског значаја за карсно становништво. Око њих су, или у њиховој близини, велика насеља. На њима или испод њих су низови воденица и ваљавица; у новије време индустриске инсталације које употребљавају механичку снагу воде; централе за електрично осветлење и за трансмисију електричне снаге итд. Са већом густином становништа и развитком индустрије ојачаће њихова употреба и вредност за становништво.

Поплаве карских поља.

Становништво карста трпи и од поплава које сваке године наступају у многим карским пољима. У већини поља поплава почиње са сезоном киша око прве половине октобра, и траје до у јуни па чак и до јула. Оне су нарочито јаке и трају много дуже у периоди влажних година; тада су нека карсна поља била потпуно поплављена и преобраћена у језера већ више година, као Језеро код Вргорца

или Дусинско Блато, Фатничко Поље, Церкнишко Језеро у Крањској и Фенејско Језеро на Пелопонезу.

За време поплаве саобраћај између села, која се налазе на странама поља, врши се чамцима, а становништво се одаје риболову који је понекад обилат. Хватају се на првом месту пећинске рибе, које зову *гаовицама* (*Paraphoxinus* разних врста), а излазе са водом која избија из пећина и привремених извора, и враћају се у пећине када се вода повлачи. Тамошње становништво има врло примитиван али згодан рибарски алат којим се лове рибе, пре него што се поврате у пећине; има у понорима и саграђених млинова који функционишу само када вода понире.

На истој површини где су се возили чамцима или ловили рибу за време зиме, сељаци сеју усеве у почетку лета. Вода се повлачи лагано од највиших делова поља према нижим, и мештани иду стопу по стопу за повлачењем воде, ору и сеју. Ако то не ураде одмах, чим се вода повуче, земља натопљена водом запече се под топлим летњим сунцем, и плодно дно поља остаје необрађено, јер је врло тешко или, како се то у карсту каже, немогућно узорати га. Жетва такође није сигурна, јер је врло скраћено време за које жита могу узрети. Како је та периода кратка и жита доцкан сазру, сељаци могу извршити жетву тек крајем септембра или почетком октобра. А тада баш понеки пут отпочне кишна сезона. Предвиђајући поплаву, због киша, сељаци из удаљених села који ту имају земље слазе у поља са породицама, колима и са стоком да што брже сврше жетву. Њихови многобројни логори изгледају тада као вашар. Ако поплава споро наступа, они успеју да спасу жетву. Ја сам гледао како у Поповом Пољу сељаци у чамцима беру кукуруз и стојећи до појаса у води. И поред свих ових напора, жетва понеки пут пропадне, кад поплава брзо наступи.

Ове се појаве могу најбоље пратити у Поповом

и Фатничком Пољу у Херцеговини, у Вргорцу у Далмацији и Церкнишком Пољу, у Крањској.¹

Усевима у пољу прети дакле двојака опасност: једна, ако поплава наступи пре него што жита сазру; друга, ако се вода повуче тек у јуну или јулу, када је већ доцкан да се поље засеје. Услед тога постоји знатно колебање средстава за живот: после година добре жетве долазе године када жетве управо нема.

Утицај на становништво.

Напред наведене прилике и скучена животна средства вршила су често повољан утицај на извесне црте карактера. Због оскудице средстава за живот људи су се научили да буду умерени у прохтевима; нарочито су скромни у јелу. Познато је већ да могу подносити крајњу немаштину, у сваком случају много више него српско-хрватско становништво из оближњих плодних области. Тај нарочити, у главноме скромни и скучени начин живота у Далмацији, Херцеговини и Црној Гори, могао би се назвати *карсни начин живота*.

Њихово тело је врло еластично: могу скакати са стене на стену без тешкоћа и верати се по шкрапама лако као козе. Са многим су се пели на високе планинске врхове људи од 80 година, и ја нисам запазио да се много задувају. Природа карста навикла је људе да буду жилави и истрајни, и довитљиви јер морају изналазити средства да савладају тешкоће које у карсту често искрсавају. Одликују се и живом уобразиљом, која се развила можда и

¹) Церкнишко Језеро се заледи оштрих зима, и још Ј. В. Валвазор је забележио да тада могу преко њега прелазити саовнице јако натоварене. По истом писцу са риболовом се у XVII веку почињало од тренутка кад вода палне око извесних понора, и тада су једино племићи имали право риболова, и бацали мреже утврђеним редом. Пошто се вода повуче, пуне најпре да израсте трава, и тек кад њу покосе, засејавају дно поља само просом; али ни просо није могло сазрети сваке године, пре поплаве кад просо сазри, онда се по њему лове тице, а у Валвасорово време ловили су и јелене, дивље свиње, медведе, вукове, лисице и зечеве.

под утицајем чудних карсних појава, као што су реке које пониру и опет се појављују, мрачне пећине са блиставим сталактитима, отворене јаме „у које се може пасти у бездан до на другу страну земље“, и друге; њихове приче и легенде често су надахнуте овим утицајима. Треба томе још додати да је и ваздух чист, прозрачан, ведар јер нема бара и испарења, изузимајући неке делове поља. То се јасно види за време киша, у јесен и пролеће, када пљускови трају по неколико дана. Тада избијају извори готово дуж сваке пукотине, чак и на путу, а понекад и у кућама; набујају потоци који су иначе суви. Али већ неколико часова после кише, све се стиша: виловити потоци и извори пресуше; не остане нигде баре, сва кишница оде у поноре и пукотине, и човек може шетати а да се ни најмање не укаља, као по градовима који су најбоље каналисани и калдрмисани. Насупрот земљишту које је састављено од непропустљивих стена, овде је дакле све чисто и без баруштина. Скоро нема влаге у ваздуху чија се чистоћа и свежина јако осећа и благотворно утиче на здравље становништва.

Услед ових узрока, развило се у динарском карсту врло здраво становништво, уз то једно од најплоднијих у Европи; многе жене у црногорском и херцеговачком карсту родиле су по 15—20 деце. Животна средства међутим не одговарају знатном увећавању становништва. Да би се савладале материјалне тешкоће које потичу из саме природе карста, развило се двојако кретање, које се врши скоро сваке године: сточарска кретања и исељавања.

У већини крајева, нарочито у области медитеранске климе, нема лети довољно паше, ни за овце које се због тога редовно гоне у зелене планине у загорју, а нарочито у централну и источну Босну. Раније, када су имали више оваца, кретање се вршило и зими, према Посавини и Подунављу, јер нису могли имати ни довољно зимске хране за стоку.

Због прираштаја становништва један његов део принуђен је да се исељава да би други део

могао живети од оно мало средстава за живот која карст даје. То је један од најјачих узрока који је у току векова изазивао велике миграције становника динарског карста у Србију и јужнословенске земље на левој страни Саве и Дунава. Значајне су последице ових миграција у етнографском, лингвистичком и националном погледу.

Ова кретања су се појачавала у току сушних година које се у карсту јаче осете него у другим теренима. Суша, које има и обичних година, постаје тада претерана. Испари потпуно и оно мало влаге што се сачувало у црвеници која се накупила било у пукотинама кречњака било на дну вртача; чак се јако исуше и дна карских поља. Жита изгоре или закржљају. Жетва пропадне као и пашњаци и ливаде, које су и иначе мале и недовољне. Ни ретко становништво (15—20 на једном кв. километру) нема средстава за живот ни за себе ни за стоку. Ово подстиче на велике миграције и на сточарска кретања која се такође преобраћају и у коначно исељавање; услед тога се у динарским крајевима становништво врло прореди а сточарство опадне.

Пространа карсна област као целина чинила је највећу препреку утицајима са стране, а велике затворене депресије знатно су помогле да се поједине области изолују. Таква је била улога динарског карста у току историских времена: он је представљао широку прегачу преко које се (изузев римско доба) једва могло прелазити све до последњих деценија, када су саграђени трансверзални путеви од Јадранског Мора према залеђу. Освајачи, сеобе народа, цивилизације које су долазиле са јадранске обале, заустављали су се на првој карсној пречази, голој, стеновитој и без животних средстава. У карским областима се одржао дуго времена најчистији патријархални живот на Балканском Полуострву. Карсна тврђава Стара Црна Гора одупрла се освајању у многостраној благодарећи карсној природи земљишта, која отежава продирање а лако

се брани. Осим тога у свакој изолованој карсној области, нарочито у великим карсним пољима, развијао се због њихове издвојености у многоме засебан живот са више или мање измењеним обичајима, навикама и менталитетом становништва. У карсним пољима свака варош има своје специјално обележје, свој печат.

Шуме и карст.

Често се мисли да се у карсту не може развити вегетација, а нарочито шуме, и да су због тога голи извесни кречњачки крајеви. Ово не вреди за кречњачке пределе северних Алпа или зону кречњачких Преалпа у Аустрији, Немачкој, Швајцарској и Француској, који су покривени шумама, као и за кречњачке области Јуре и за земље даље на северу. Голог кречњачког земљишта има само на југу од Алпа, у областима које су састављене од чистог кречњака и под утицајем медитеранске климе. Па и у овим крајевима нема шума једино у извесним зонама динарског карста, затим у Косу на југу од Централног Масива у Француској и овде онде у Прованси.

У динарском карсту пада у очи разлика између уске кречњачке зоне дуж Јадранског Мора, која је потпуно гола и кршевита, сиве или беличасте боје, очајног изгледа, и зеленог карста у динарском залеђу или Загорју који је великим делом покривен шумама и вегетацијом; 50,5% од ареала Босне је под шумом, а кречњачко земљиште заузима преко две трећине њене површине. Да карст не трпи шуме тврдило се, дакле, поглавито на основу проматрања на јадранским падинама динарског карста.

Све кречњачко земљиште Словеначке је зелено, јер је под усевима, ливадама и пространим четинарским храстовим и буковим шумама. 1889. године нисам могао сићи са Јаворника у Церкнишко Поље, јер је ова кречњачка планина била под не-

проходном шумом. Тек од Св. Петра, на линији Љубљана—Трст, идући Трсту, примећује се како су шуме све ређе. Иста промена запажа се и идући од Загреба према Ријеци: цела је област до приморског венца под зеленилом; то су простране четинарске шуме, и цео крај се због тога зове Горски Котар; шуме нестаје нагло близу железничке станице Меје, непосредно изнад Јадранског Мора. Одавде настају према мору потпуно голе кречњачке падине. Исто се то види и на јадранској страни Велебита; његове падине, окренуте Јадранском Мору, голе и избраздане шкрапама, изгледају очајно, међутим, чим се дође на гребен, улази се у област шума. Ова се разлика запажа и даље на југу, на падинама Мосора изнад Сплита, на Биокову крај Макарске, у делти Неретве, у неколико и у Боки Которској.

Контраст између јадранских падина и њиховог залеђа поглавито је последица природних утицаја који спречавају развитак шума; али је њихово дејство потпомогнуто и вештачким утицајима. Најпре ћу изложити прве.

Јадранска област динарског карста састављена је од чистог кречњака који при растварању оставља незнатне количине глине од декарцификације. Како у њему има безбројно врло проширених пукотина и велики број понора, то ова глина бива брзо однета у дубину. Изузимајући пукотине, нема довољно земље где би биљке могле ухватити корена. Осим тога, под медитеранским поднебљем кречњак се интензивно загрева; влага брзо испари, у колико је има у кречњаку и распаднутом, растреситом материјалу. Због суве земље и загрејаности кречњака биљке не могу да расту. Мразеви су врло ретки и кратко времена трају; нема дакле замрзавања земљишта, услед чега атмосферска вода више отиче по површини или се на њој задржава, као што је то случај у Загорју; и зими дакле вода одлази у дубине, а горњи слој земљишта остаје сув. На јадранској страни динарског карста нема скоро ни-

како снега који је тако благотворан за развијање шума. А међутим дува бура, веома снажан ветар који чупа из корена и најкрупније дрвеће, а ситније повије и спречава растења. Бура, која дува са брзином од 800—1500 м. у минуту, чисти земљиште односећи црвеницу па чак и дробине кречњака и њима еродира, местимице, на јадранским падинама, нарочито на превојима; поред тога бура још више исуши земљиште. Чак и у залеђу (Загорју) има стеновитих и голих партија на местима где је земљиште састављено од чистог кречњака, јаке фисурације и где је локална бура врло силна. Услед ових утицаја, потпуно је онемогућено образовање једноставног покривача од ливада и пашњака, тј. од биљака чији корени дубоко не продиру. Ти утицаји ометају и развитак шума али га не могу потпуно спречити, осим у шкрапарима, кад су ови изложени и снажној бури. На против, на другим местима, која су заклоњена од ветра и где се не пушта стока, вегетација ухвати корена и развија се сама од себе, тако да може бити чак и шума. Због тога су и могле бити пошумљепе неке партије јадранског карста. Ја сам пратио пошумљавање околине Трста последњих деценија. У време моје прве екскурзије, 1890. године, трстански карст био је скоро исто тако го као и далматински; од тада су га почели пошумљавати. По упуству аустријских шумара, копане су у кречњаку рупе од 40 см. у пречнику и 30 см. дубине, које су по том испуњаване глином од распадања, и у њих је засађивано шибље и дрвеће, нарочито црнобор, који се најбоље одупре и прилагоди утицају карсног земљишта. Саднице су чували од стоке „оградама“, зидовима од наређаног камења. До 1900. године засађено је у околини Трста 20.000 дрвета. Пролазећи поново кроз трстански карст 1924. године, видео сам читаве просторије под жбуњем и шумама. Он не чини више онај некадашњи го, кршан, очајан утисак. Исте методе пошумљавања примењене су изнад Сења, у Лици и у неким крајевима Босне и Херцеговине, где су шуме од тада ухва-

тиле корена. Шуме су се развиле чак и тамо, ма да много спорије и слабије, где су их само чували од стоке, нарочито од коза. Такав је случај око Храснога (куда пролази пруга Метковић—Дубровник), где се данас виде већ велике површине покривене жбуњем и мали комплекси шума.

Из овога што је напред изложено јасно је, да се ни типски карст медитеранске климе не противи развитку шума. Он је сасвим без шума, као што је данас јадранска страна динарског карста, услед вештачких утицаја, услед горосече, која се вршила у току векова у овим областима старих цивилизација: римске, млетачке и дубровачке. Осим тога, шуму су јако сатирала многобројна стада коза, које су овде радије гајили него остале домаће животиње, а и данас их још гаје у мањој мери. Најзад, чести су још и данас шумски пожари који настају непажњом пастира.

Због природних узрока, које смо поменули, једном затрвене шуме у јадранском карсту тешко су се поново подизале. Да би се савладале ове природне тешкоће, потребна је интервенција човека. Свуда где је ње било, шуме су се опет подигле.

Али не само да је могућно подизање шума на карсту људским радом, већ је то несумњиво једно од најважнијих средстава да се смање, и можда сведу на праву меру, поплаве карсних поља. Јер се у пошумљеном карсту, у току времена, образују живица и орница: растварањем које сокови од корена и жила врше на кречњаку, опадањем лишћа које труне, и нарочито тиме што створена земља зачепи пукотине и спречава отицање воде у дубину. Услед тога ће се смањити количина подземне воде, која кроз канале притиче у карсна поља, а тиме би поплаве карсних поља постале мање високе и краће време трајале.

Можда ни у каквом другом терену човек не може више утицати на целокупну привреду земљишта, него у карсту. А ти радови су сада тек у првим почецима.

ЗНАЧАЈ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ЗА СРПСКИ НАРОД.

Србија и Црна Гора су мале области кристализације, у којима није скупљена ни једна трећина народа српско-хрватскога језика.

Резултат израчунавања је овај: Народа нашега језика има око десет милиуна. Он по броју долази на треће место међу Словенима, одмах после Руса и Пољака. Од немачке границе до Цариграда нема већег народа од нашега. Већи је од Чеха, Мађара, Бугара и Грка. Годишњи прираштај нашега народа износи око 100.000; исти је или већи од околних народа, а спада међу народе који највише прираштају. У том великом комплексу или етнографској области српскога народа Босна и Херцеговина имају централни положај.

Сва та народна маса од десет милиуна говори једним језиком који је толико једноставан, као ретко који у Европи. Од Истре па дубоко у Македонију могу се сељаци међу собом споразумевати. Осим тога је славистима и зналцима језика познато, да на Балканском Полуострву нема народнога језика који је толико формиран и усавршен за литературу и науку као што је српски језик. Први књижевни споменик српскога језика постао је у Босни 1189. године, познато писмо бана Кулина. Најлепше народне умотворине постале су на земљишту Херцеговине и Босне. Језик Херцеговине узео је оснивалац српскога књижевног језика и

новије српске литературе, *Вук Караџић*, за књижевни језик српскога народа. Тај исти језик усвојен је за књижевни језик Хрвата још у првој половини XIX века. Многи најзаслужнији људи српскога народа пореклом су из Босне и Херцеговине. Неколико од данашњих најбољих српских књижевника, чији су списи распрострањени и цењени по целој српској нацији, Херцеговци су и Босанци. Свако научно предузеће у Београду налази најживљих сарадника у Босни и Херцеговини. О целини српскога народа и његовим националним тежњама има иста схватања сва српска журналистика, а у извесном правцу предњачи српска журналистика Босне и Херцеговине. Поред свих препрека, које се стално стављају, литерарне и научне везе између Београда с једне и Мостара, Сарајева и Бањалуке с друге стране остале су живе и интимне.

Али народ обележенога простора није везан само истим језиком и литературом. На већем делу те географске просторије постоји српско национално осећање и мишљење, које је у широким народним слојевима тако јако као ни код једнога балканског народа. По заједничким историским традицијама јасно се осећа да су народ и виши народни живот састављени не само од живих личности него и од мртвих и од догађаја прошлости. Иако има регионалних разлика, исте су основне психичке особине народа целе обележене области, оне стваралачке особине народнога духа, које се у свему показују: почевши од мотива у орнаменту и од начина на који се зграде и алатљике граде па до погледа на живот, до оне суме осећања, празноверица и маштања, којима народ даје себи рачуна о свету и животу, И у овој погледу народ Босне и Херцеговине представља један од етнографски најсвежијих и најјачих делова српскога народа и чини нераздвојну целину с народом западне Србије, Новопазарског Санџака и Црне Горе. Кад се из црногорских Брда пређе у Херце-

говину не опажа се у народу никаква разлика Исто је тако, кад се из пограничних крајева Србије пређе у Босну или у Новопазарски Санџак. Скоро цело становништво западне Србије пореклом је из Херцеговине, Босне и Новопазарског Санџака.

Трговина не само Босне и Херцеговине већ и суседних области, па и западне Србије поглавито је у рукама Херцеговаца. Нигде није оданост и пожртвовање за културне и просветне интересе српскога народа више развијена но у Херцеговини и Босни. Шта више Босанци и Херцеговци су у знатном броју учествовали у свима ратовима, које је Србија у XIX веку водила ради свог ослобођења и ослобођења суседних области. Они су још у турско време, пре окупације, дигли велики број својих цркава, школа и основали друге просветне и културне установе, и тај су рад и после окупације наставили; и сад сами издржавају своје школе и учитеље и чине велика завештања на економске и просветне циљеве. Имају своју просветну организацију, која располаже знатним средствима за школовање даровитих, младих људи на универзитетима.

Идући из Србије према Западу најпре се у централној Босни наилази на католичко становништво српскога језика. Граница између једноставног православног и мешовитог православно-католичког становништва иде у главnome развођем између река Дрине и Босне. Католичко становништво Босне и Херцеговине се до окупације осећало као целина с православним. Измешано с православним, које превлађује, оно лежи у средини између Хрватске, у којој већину чини католичко становништво, и Србије с источном Босном и Херцеговином где су искључно православни. Из тих делова Босне може се дакле знатно утицати да се изравнају разлике створене различним историским развитком између западних и источних земаља истога народа и да се оне још чвршће споје, но што је сад случај, у једну културну целину. Ово тим пре и лакше што су већина Хрвата и Срба и у Хрватској показали

да су не само осетили потребу да се узајамно трпе, већ и способност и увиђавност да заједнички раде. Дух и смисао аустриске окупационе управе био је томе сасвим противан: растављао је и удаљавао ове народне делове.

Из изложенога је јасно да су Босна и Херцеговина по вредности народа, по његовом централном положају у етнографској маси српско-хрватскога народа и по згодној мешавини православних и католика кључ српскога проблема. Без њих не може бити веће српске државе. Оне су најважнија област и за решавање српско-хрватскога и тиме југословенскога питања.

О ИСЕЉАВАЊУ БОСАНСКИХ МУХАМЕДАНАЦА.

Познато је да су се мухамеданци почели исељавати из Босне и Херцеговине после Окупације; пред 1908. годину то исељавање је било сасвим ослабело; од Анексије је узело највеће размере. Ово је нарочита врста миграција. У Европи мигрирају данас веће народне масе из економних узрока. Исељавање босанских мухамеданаца само је у малој мери изазвано економским, много више психичким узроцима. Не само с националног већ и са научног гледишта је миграција босанско-херцеговачких мухаџира важна и интересантна. Одзивам се дакле радо позиву мухамеданске омладине да о томе саопштим своја проматрања и закључке.

*

Скоро сви босански мухаџири пролазе сада кроз Београд. Пред полазак брзога воза, који се креће из Београда за Солун око поноћи, београдска жељезничка станица прекриљена је босанским мухаџирима. Људи трче и свршавају послове пред полазак воза, а жене и деца, као крда, седе и леже на поду станице. Сви се на овој врућини и запари згурају у вагоне III класе, и још у поноћи виде се на прозорима вагона живахна, здрава и лепа дечица нашега језика, која још не спавају; имају да издрже целу ноћ и цео дан, док приспеју у Солун. Има већ више од два месеца како их возови непрекидно носе и нико их овде и никаквим разлозима не може

зауставити. Они на крају крајева одговарају: све ће се из Босне иселити.

Изгледа да се студијама и размишљањем не може добити тако дубок и свеж утисак о томе шта значи вера и како може бити неизмеран њен утицај као разговарајући с тим босанским исељеницима. Сва друга им је осећања пригушила и искоренила. Ни најмање не помаже то што говоре нашим језиком. Нема скоро ни трага од осећања да су они с нама народна целина. Ако им поменете, јасно видите како је то од њихове свести врло далеко; онако исто далеко као што је блиско и јасно да су због вере исто што и Турци. Ја сам могао запазити осим тога само још једно осећање: мржњу на странце који су у Босну дошли. Иду у далеку и сасвим туђу земљу са заблудом да су Турци, једном од највећих заблуда што их је икад један народ имао, и са мржњом, немоћном и неактивном мржњом на завојевача. С више неразумности и очајања није могућно своју земљу оставити.

Ови босански мухацири ће наћи своје саплеменике, раније исељене, не само по европској, већ и по азиској Турској. Последњи су махом они што су се први после Окупације одселили. Има их у Малој Азији (Анадолу) у већим масама од Смирне до Ески-Шехера, нарочито око Брусе. Чине мухацирске махале по варошима и варошицама и цела села, и нека се зову Боснакеј, босанско село. Ја сам био у Бруси и суседним областима у лето 1905. године и сазнао сам ово о утицају нове земље и прилика на босанске мухацире.

Одмах после досељења су многи изумрли, неке целе породице. Рачунају да их је за првих пет година по досељењу око $\frac{1}{3}$ помрло, нарочито деце. То је објашњиво. Велика је разлика, нарочито климска, између зелене и шумовите Босне, која је скоро цела под свежим планинским ваздухом, пребогата изворима и текућом водом, и између спрљене Мале Азије, суве климе, с ретким рекама и изворима. Кад се босански мухамеданци у масама пренесу и транс-

плантирају у Малу Азију, они морају изумирати. Само ће оно остати у животу што је најјаче и што се може прилагодити новој средини. Али ће и њихово потомство још изумирати, јер је организам босанских мухаџира, њихова крв и њихове ћелије, и наслеђењем удешен за климу Босне, не Мале Азије.

Оно што је било остало у животу дубоко је незадовољно. Старци нису могли научити турскога језика. Где их је више заједно још се међу собом разговарају, и вену и чезну за својом земљом. Овде се тек осете да су странци, да нису Турци и да с Турцима, осим вере, немају ничега заједничког. Причали су ми босански мухаџири, који су као младићи дошли у Малу Азију и онако научили турски као што прост човек, који се потуца по Аустрији или Немачкој научи немачки, да сваки Османлија позна од прве речи да су странци и да се с њима као са странцима понаша. Деца, тамо рођена, науче турски, али, не ретко, има случајева да не науче добро српски, и тешко се споразумевају са својим родитељима. Са поколењима ће од њих постати праве Османлије.

Једно вече сам се састао ради разговора са важнијим босанским мухаџирима из Брусе. Било је тешко гледати те опале и оронуте људе, махом представнике неколико најпознатијих и најсилнијих босанских породица. Сви су се само тужили и кајали, што су напустили своју земљу, али су се тиме бранили што се под „Швабом“ није могло издржати. Осећа се како је код бегова главни мотив за исељавање била сујета: сматрају се за увређене, јер је у Босни нестало старих прилика. Нису се сећали да није беговски и господски воleti своју земљу само онда кад се у њој може господарити.

Нема скоро вароши и варошице у Старој Србији и Македонији у којима нема нарочитих махала са насељеним босанским мухаџирима. Има их и по сељима, и мени су остали у најживљој успомени мухамедански Корјенићи из Херцеговине, који су насељени у Малешу на самој бугарској граници, јер су

се обрадовали, као да су некога свога срели, кад су видели људе који говоре њихов језик и познају њихове крајеве. Видео сам их насељене чак и у Еласони, у Тесалији, према грчкој граници.

За ове мухаџире се не може рећи да су премештени у сасвим стране и по природи битно друкчије земље, али је њихова беда ипак неизмерна. Код врло многих се носталгија развила до праве болести; то се више осећа на беговима и сељацима, мање на варошанима, који су се као такви из Босне иселили. Сељак и бег воле синор своје земље, и после много година описују га како изгледа и како у пролеће мирише жбуње, које је по њему избило; сећају се сваке воћке, коју су садили и калемили, сваког дрвета, гајева и гора, бразда и травки, које су ралицом превртали и као да још осећају мирис своје узоране земље. Чежња и бол се попну до манитости, кад почну уз то изазивати успомене и говорити о животу и обичајима своје земље, који су несравњиви и према којима је све ово што сад раде само јад и беда.

Иде им врло рђаво. Сваки извежбанији путник може унапред да позна у варошима Старе Србије и Македоније махале босанских мухаџира: по оро-нулим и посрнулим кућама, које изгледају као да су напуштене, по дроњавом оделу људи и жена и по општој запарложености; утисак је такав као да све што видите говори и виче: ми смо остављени и запуштени и хоћемо да се запарложимо и затремо. Од људи, који су по босанским варошима били окретни трговци, није се одржао ни један од сто, и пада у очи да ти, што су се одржали и напредовали, махом су били лиферанти турске војске. Познао сам велики број турских чиновника и међу њима нисам нашао ниједног босанског мухаџира, који би више стојао на такозваним степеницама чиновничке хијерархије. Али их је врло много међу суваријама и заптијама (турски жандарми); ако могу судити по онима што су мене пратили, они чине више од половине жандарма европске Турске.

Потомака првих босанских мухацира има доста међу официрима. По мојим обавештењима у турској војсци има преко 300 официра нашега језика, међу којима је неколико генерала; истина је знатан број од њих из Новопазарског Санџака. Као да је војска једина струка у којој и босански мухацири напредују. Они од њих који су свршили турске војничке школе знају турски, али међу собом говоре српски и сви га беспрекорно знају. Муче се само са речима нашега језика, које су производ више културе и нових потреба.

Једнога јутра у априлу ове године дошао сам из Пазара или Јенице-Вардара у јужној Македонији на железничку станицу Топчин да ухватим воз који иде од Солуна за Београд. Изненади ме кад на станици угледам једног средовечног Босанца са булом. То није правац у коме се они сада крећу; они иду обрнуто од Београда Солуну. Чим сам га српски ословио, он се за мене привезао. То је збиља мухацир који се враћа у Босну. Иселио се са женом и четворо деце пре двадесет година, и био је имућан. Деца му умирала и зато је мењао места по јужној Македонији. На послетку је остао и без деце и без игде ичега. Морао је радити као аргат и допирао је тако до Цариграда. Био је још сачувао речитост Босанаца, и представио ми је живо и са сузним очима не само материјалне невоље, већ и онај дубоки бол, који туђина и заблуда у човеку остављају. Тај зна да су Турци, прави Турци, нешто сасвим друго но што је он и да он с њима нема ништа друго заједничко, осим вере. Њему је сада јасно да смо му ми ближи но Османлије. Овај пропали човек враћа се у Босну да тамо само умре, и то на наваљивање своје жене, која плаче за својом кућом двадесет година. Узда се у сроднике, који су у Босни остали. Кад би било по његовој вољи, он се не би враћао, јер не може од стида и срамоте. Кад сам му напоменуо да другима у Босни говори да се не селе и да им несрећу на себи докаже, он се само ударао по глави и викао: тврде

босанске главе неће послушати; и мени је говорено, па нисам веровао.

※

Исељавање босанских мухамеданаца најмање је изазвано економским узроцима. Селе се и најимућнији. Ако се и сиромашни селе, то није због тога што би у Турској налазили боље зараде; напротив, прилике за зараду су повољније у Босни. Они се дакле селе из области бољих привредних прилика у земљу лошијих економских прилика. И ипак сада постоји код босанских мухамеданаца не само наклоност и тежња, већ народни хук за исељавањем. Онај узвик: „сви ће се из Босне иселити“ обележава тај хук.

Као што је поменуто, главни је узрок томе психички или, ако употребимо старији израз, нарочито стање народне душе, које се развило под утицајем прилика што су настале после окупације и нарочито после анексије. То је стање незадовољства с приликама и са самим собом, озлојеђења, очајања. Истина, такво душевно стање завлада код свих мухамеданаца Балканскога Полуострва кад потпадну под туђу, хришћанску управу, али је у Босни много интензивније. И то је управо оно што треба објаснити.

Босански мухамеданци су живели под нарочитим приликама и имају друкчије психичке особине но остали словенски ренегати Балканскога Полуострва. Сасвим су друкчији но Помаци или помухамедањени Словени Јужне Старе Србије, Македоније и Бугарске. Као што је познато, босански мухамеданци су Срби, знатним делом српско племство, које је променило веру (поглавито богумилску и православну) и изгубило народну свест. Бивша господа, они су и под турском управом остали господа. Босна је вековима била перифериска турска земља, највише удаљена од Анадола и Цариграда. Османлије су је могле поглавито тиме уза се држати што су повлађивали босанским мухамеданцима. Ови су често имали

стварну аутономију. Отпавши од вере и српске народне свести, ови мухамеданци су тежили да се покажу достојни нове вере и нових положаја и стављали су се у све већу супротност према својим сународницима, који су остали у старој вери. Последње су чинили због оног стида, који се јако јавља код свих ренегата и изазива тежњу да се тобож удаље од свога корена и да затру везе и осећања, која су их за њега везивала. Тако су се код многих развиле особине осиноности, разметљивости и лажног турцизма. Познато је како су „Влахе“ третирали. Направили су се ак-турцима и веровали су да су бољи Турци од Османлија. Сумњали су кашто и у султана да ли су онако добри Турци као што су они. Оволико силе и апокрифног турцизма није се могло развити ни код једних других исламизованих Словена Балканскога Полуострва.

Осим тога су на њихову српску природу била накалемљена оријенталска осећања и расположења, и развио се живо и разноврсно колорисан домаћи и интимни живот. Усталила се била извесна хармонија и нарочита врста рахатлука или конфора. Уз то су више но иједна друга народна група на Полуострву задржали неки окамењени, јамачно средњевековни начин мишљења; у маси су некритични, кадри веровати у немогућности, фантазисти.

Гром из ведре неба не може изненадити и пореметити као што је апокрифне Турке Босне и Херцеговине душевно пореметила најпре привремена окупација, затим анексија. Потпали су не само под хришћанску државу већ под хришћанску државу клерикалних тежња и строгог бирократског режима. Душевно стање њихово није постало повољније услед тога што их је босанска влада дуго време фаворизирала. Од окупације је њих све вређало и они су били са свих страна вређани.

То дубоко незадовољство је могло ослабити, ако би се мухамеданци предали унутрашњим борбама. И оно је збиља почело малаксавати. Исељавање, започело после окупације, било је стало.

Међутим ново незадовољство, које је настало после анексије, преобраћено је у нов хук за исељавањем.

Широке народне масе се врло тешко крећу и у нормалним приликама, нарочито им је тешко прелазити државне границе. Путуюћи наилазио сам на обичне људе и сељаке, који су послом изишли из своје области или још даље из своје државе, и уверио сам се како је путовање за њих низ невоља и кашто патњи; још теже им кад морају под новим непознатим приликама зарађивати. Босански мухаџири се премештају без економске потребе, у масама, у нове прилике и у област поглавито страних језика; даље у земље економски неразвијене, где не могу наћи зараде. Уз то су они сами троми, некултурни, не умеју да се помогну, све им је страно, а уз то долазе са особинама дубоко увређених, које нове прилике такође вређају и разочаравају. Не само у Европи, можда и даље, нема већих патњи којима би народне масе биле изложене но што су ове босанских мухаџира.

И зато се најпре јави мисао како треба процес исељавања заустављати, и то би била на првом месту дужност млађе мухамеданске интелигенције. То је велики задатак и захтева најенергичнија средства. Слабо вреди радити журналистиком и књигама, јер је ретко ко од босанских мухамеданаца писмен и довољно спреман за читање и разумевање. Народни хук би се могао можда зауставити живом речју и апостолским радом: ако мухамеданска интелигенција зађе од села до села, од куће до куће.

Како исељавање босанских мухамеданаца утиче на наш народни биланс и колика је од тога штета за нашу народност?

Несумњиво је да се њиховим исељавањем знатно смањује број људи, који говоре српским језиком. Нестаје их из Босне где би тај језик сачували, а иду у Тесалију и Анадол, где ће њихови потомци заборавити српски и научити турски језик. Што ће

они у овим областима привремено раширити српски језик, нема значаја за будућност. Тренутно и привидно изгледа да је за српску народност мања штета од тога исељавања но што је за српски језик. Народна маса босанских мухамеданаца осећа се као Турчин, и све невоље, и на послетку и последњи догађаји, нису могли учинити да се у том погледу изврши преврат код босанских мухамеданаца. У тој маси нема ни сад других осећања осим верских и према томе псевдо-турских. Има младих школованих људи, даровитих песника и појединаца, који себи чине част што су се могли дозвати својој народности. То су ретки изузеци.

Али верски фанатизам стално слаби код босанских мухамеданаца. Што буду постајали просвећенији, он ће све више слабити. У њиховој ће души остајати празнина, много доцније прави вакуум, и он се, изгледа, не може ничим другим трајно испунити до националним осећањем, за које сада нема места. Истина, изгледа, то се већ и сада назире, да ће Аустрија тежити да од заосталих босанских мухамеданаца створи средњу партију, неутралце, нешто налик на некадашње национално безбојно чешко племство, да би могла с њима по вољи политички оперисати. Није немогућно да она у томе бар у неколико успе. Али мухамедански неутралци не могу то на дуга времена остати, онако исто као што није могло остати неутрално ни чешко племство. Најпросвећеније и најпрогресивније природе брзо ће се вратити својој народности. Остале мало доцније.

Иселени мухамеданци су дакле заувек изгубљени за српску народност, они што остану у Босни враћаће се са напретком просвећености својој народности. Не само из хуманих побуда већ и из националних морају дакле Срби најживље настојавати да се босански мухамеданци не исељавају. Они треба да се за то онако исто заузму као и мухамеданска омладина.

Историска несрећа је учинила да је знатан део босанских Срба променио веру и изгубио народно

осећање. Сада мора због тога да нестане знатног дела босанских мухамеданаца: нестаће и њиховог српског језика и њихове српске физичке конституције, јер ће се потпуно претопити у један азиски народ. То се некада звало испаштањем због греха, а сада се зове социјалним законом. Али по том истом закону они босански мухамеданци, који остану у Босни, морају се вратити својој народности.

Али највећа опасност од исељавања босанских мухамеданаца и за српску народност и за остале домаће елементе у Босни у томе је што ће иза босанских мухаџира остати празне земље, велике просторије и што оне могу бити насељене странцима. Познато је да је тим начином ослабљаван и истискиван наш народ у Славонији, Срему, Бачкој, Банату; тако су ове покрајине по етнографском саставу постале мешовите. Зато није довољно само откупљивати земље, које остану иза мухамеданаца у Босни, већ треба спречити да се на њима насељавају странци. Треба насељавати Србе, Хрвате и Словенце. Ако се не могу населити људи нашега језика, нека то остану унутрашње просторије, по којима ће се моћи домаћи раширити и умножити.

ДАЛМАЦИЈА.

Највећа противност северним земљама. Ведрина и сунчаност: све јасно и светло. Земљиште показује разговетне оштре линије, тим више што је голо те се свака бразда види.

Боје при изласку а нарочито при заласку сунца на мору: оно се прелива црвенилом разне интензивности, блиста, трепери као жеравица; голи кречњачки гребени у залеђу мора, који су преко дана бели и сури, пред вече се превуку провидним црвенилом; а мрачне су и дубоко-црне друге партије мора и копна које не додирују сунчани зраци.

Лепоту повећавају стеновите изрецкане обале са оштрим ртовима и малим интимним затонима. По њиховим стрмим обалама су пећине, као Модра Спила код Дубровника, слична оној на Капри, са клифовима импозантне висине, и са рикавицама чији је доњи отвор у нивоу мора а горњи високо на обали: усталасана вода шикне кроз доњи отвор и избије кроз горњи. У крајњим угловима обалских пећина, таласи компримују ваздух, и кад се повлаче настају кашто пуцњи као топовски. Овде су разноврсније игре таласа и многостручнији њихов шум него на жалу или на ниској пешчаној обали. Боја воде око обале је ванредне лепоте и шаренила, као мозаик смењују се плаве боје разних нианса са црвенкастом. Под обалским клифовима и у пећинама, због разног састава дна и рефлекса зракова, боја

воде је плава, зелена, као бисер, црвенкаста. Није чудно дакле што свет далматинскога приморја има смисла за облике и боје.

У овом Приморју се зна да необично плахи ветрови, бура и широко, утичу на људе и њихова расположења, нарочито широко. Кад он у Приморју влада, не само да све овлажи, већ тада избијају и све притајене болести, а клице зловоље развијају се нагло, те се тада догађа највише свађа и неразумних и нервозних поступака. Тада се каже: „проклети широко“.

Медитеранска вегетација махом не допире даље од обале него који километар и ретко више од 200—350 м. висине; на првом месту шуме од маслина, маслиници, бајами или бадеми, виногради, палме разних врста, витки чемпреси који овде особито добро успевају, пиније, медитерански борови, разне врсте алоја и т. д. И затим на странама настаје појас ретке вегетације кроз коју се беласају кречњачки кршеви; овде превлађују медитеранске макије, увек зелени жбунови, смрековина, сомина, вреска и т. д.

Изнад ове приморске медитеранске зоне угледају се голи и кршни гребени Загоре и Херцеговине, који с мора очајно изгледају. Али у ствари нису само такви. Кад се у њих уђе, наиђе се и на питоме карсне увале и поља која су махом и добро обрађена и густо насељена. Вегетација је знатним делом средњеевропска.

На кратком простору од 2—3 км. збијени су овде сви ти контрасти рељефа, вегетације, боја. Ни у јадранском приморју нису ти контрасти нигде тако оштри као дуж обале од Макарске преко Стонског Рата и Сланог до Дубровника. И док у Приморју и кршном карсту станују махом потпуно исти људи, у Приморју често они из Босне и Херцеговине, досељени од пре 2—3 генерације, ипак су међу њима знатне разлике: више питомине, духовне и моралне гипкости и благих нарави у При-

морју, а више оштрине, снаге и смелости у карсном залеђу.

Даље се овде врло јасно види утицај оскудице земљишта за обрађивање на људе. Нема поља и природних њива. Свако и најмање земљиште за обрађивање људи су створили крчењем. Они крче кречњак као код нас шуме. Разбијају га динамитом, барутом, великим пијуцима и изваљују стене и направе мале равни, махом само од неколико десетина квадратних метара; које пређу стотину квадратних метара, то су већ велике њиве. Наносе у њих црвеницу, плодну карсну земљу; такве њиве са нанесеном земљом морају терасирати сувомеђинама или подзидама, да не би биле однесене приликом бујица. Саде поглавито винову лозу. Морају сваки чокот гнојити при сађењу. Виде се поворке жена које носе на леђима у врећама „гној“, ђубре од брава, од куће на њиве, често по 2—3 сата далеко. Има врло стрмих, али добро сунчаних и особито повољних положаја за лозу, као од Стона до Трстеног у дубровачком приморју, али су због стрмине сасвим кршевити; овде праве њиве које висе на странама изнад мора: преграђују их чврстим зидовима, да бујица не би однела црвеницу. Ипак их потоци готово сваке године разоравају; ретко се која одржи неколико година. Морају их непрекидно дограђивати и изнова градити. Услед овога људи се навикну на пажљив, детаљан и врло тежак рад. Ништа се не ради плугом, већ све мотиком и будаком, који је друкчије форме него на балканском копну. Ова црвена земља је тако плодна да кромпир два пута рађа, али једна врста ситнијег, врло једрог и слатког кромпира, који изгледа као речни облаци. Због незнатних њива и прихода с малим су задовољни. Нема расипања, употребе све што им земља да. Особито све употребе од маслине. Кад их подсеку, гране и лишће оставе за храну оваца; кад исцеде уље од маслина, онај „дроп“ такође употребе за храну стоке; жиле, кврге и дрво од маслине јесу особито добро гориво.

Све је у маломе, нема пуног живота, и таква географска средина натерује људе на исељавање, као што је познато највише у Америку. Ти кад пробаве 20—30 година у Северној или Јужној Америци, враћају се као сасвим друкчија врста људи. Предузимљиви су, великог замаха, не остају везани малим локалним приликама. Направили су виле и велике камене куће са свима удобностима, које су контраст малим каменим, често запуштеним кућама осталог становништва.

Овде су од римскога времена остале *градске муниципије*, и њихове су аутономије респектовали српски владоци на Југу а хрватски и угарски на Северу Далмације. За време млетачке владавине махом су измењене по млетачком угледу; због римских основа и географског положаја у градовима је лако превладала млетачка и уопште талијанска цивилизација. Иако су Приморје и Загора били све више изједначивани у етнографском погледу услед познатих етнобиолошких процеса, у културном погледу остали су једно другом страни; Приморје је било област високе западне цивилизације а Загора је остала предео патријархалне културе; првој зони су припадала и готово сва далматинска острва. Али у административном погледу обе области су чиниле једну целину, млетачку Далмацију.

На челу провинције стајао је млетачки *провидур* који је имао скоро неограничену власт и мењао се сваке три године. У Приморју градске општине а где-где и области имале су свој *ситаиуи* по коме су се управљале, и познати су, почевши од XIII века, и писани статуту Сплита, Трогира, Задра. Постојали су такви статуту и за неке жупе изван Далмације, као за Винодол. Нису били једнаки. Све су се више дотеривали по угледу на Млетке. У неким општинама само су се племићи састајали на велика већа, бирали *приоре*, судије и остале чиновнике, и све општинске послове сами решавали; у другим су и грађани имали своје скупштине и преко својих изабраника узимали удела у општинској управи. Због

те тежње за учешћем у управи општина вођене су често дуготрајне борбе између *пука* и *власиеле*, као на Хвару, у Улцињу, Шибенику и т. д.

У селима и варошима Приморја живот је постајао узрујан и несигуран од почетка турских упада. Изнад Приморја на планинама Козјаку, Морору, Биокову постављане су страже да јаве ако би се Турци приближавали. Ради тога образоване су сељачке чете чији су се, с почетка добровољни доцније од Млечића плаћени војници, звали *пандури* а старешине мањих пандурских група — *арамбаше*. Острвљани су били једино *морнари* на млетачким галијама. У градовима и у целом Приморју све се више ширио талијански језик, језик управе, језик цивилизације и млетачких досељеника. Сваки далматински град био је једно културно средиште где су се неговале науке и уметност, нарочито архитектура, вајарство, сликарство и песништво. На далматинском копну су били такви центри: Шибеник, Задар и Трогир, чије су цркве и друге грађевине тога времена од знатне уметничке вредности.

Под утицајем талијанске цивилизације, нарочито у периоди Ренесанса, многи Словени по градовима преиначавали су своја имена на италијански; отуда се често без проучавања не може знати да ли су људи са талијанским именима у Далмацији словенизирани Италијани или Словени који су тада италијанизирали своја имена.

Док су приморје и острва били задобијени за млетачку цивилизацију, друкчије је стајало са Загором у чијим су се појединим крајевима Турци на дуже време утврђивали а свуда често упадали.

То је *област ускока и хајдука*. У њој често није било села већ растурених кућа, од сухозидина, сламом покривених. Фрањевачки жупници причају у својим извештајима да су носили трубе и њима објављивали народу свој долазак; они, којима треба свештеник, тражили би га по гласу трубе и довели својим кућама; тада би се договарали где да држе мису, и држали је, слично босанским богоми-

лима у Средњем Веку, на пољу под дрветом или око неког великог камена, јер су цркве биле ретке. Народ се бавио готово искључно о сточарству. Прилике су биле скоро исте као у оним планинским областима залеђа које су стално стајале под турском влашћу. Готово је сав народ био уједначен, све сељаци. С почетка су се изузимали једино католички жупници и православни попови. Доцније је под Млечићима створен нарочити ред од оних који су се одликовали у рату с Турцима. То су *сердари* Загоре, чија се имена често помињу у народним песмама. Слали су их у Млетке где су били љубазно дочекивани и добијали колајне, златно прстење и скерлетне кабанице, поред месечне плате; били су већином готови дати живот за „пресвијетлога Принчипа“ (млетачкога дужда). Друге и на копну и на острвима дизали су у ред племића, *conti*, и давали им имања, која обрађују *колони* или *половници*.

Било је времена кад у извесним областима нису стварно владали ни Турци ни Млечићи, као у Приморју од Омиша до Неретве, које је, истина, у почетку XVI века припадало Турцима и они долазили из Имотскога; али га махом нису могли стално држати због млетачких галија које су се налазиле поред обале; та је област остајала без ичије управе и суда. Да се помогну, сељаци су се са свештеницима скупљали на *зборове*, које су звали и *лига*, и сами доносили законе или уредбе. Такав је на пример онај закон од 28 тачака утврђених у манастиру Заострогу 1551. године.

Ш У М А Д И Ј А.

На Северу од Ниша, тачније на Северу од Копаноника и Јастрепца настаје северна Србија која чини потпуну целину; та се целина може назвати Шумадија по земљи, која је у њеном центру и која је од XIX века играла најважнију историску улогу.

То је површ нагнута с Југа на Север, која се завршава на обалама Саве и Дунава, поглавито одсецима високим од 20—50 метара, или брежуљцима; супротна обала ових река ниска је и често баровита. Шумадија је ивична област панонског неогеног језера и одликује се низом језерских тераса које се постепено једна испод друге спуштају: највише су високе око 800—850 метара; најниже, на обали Дунава само 120 метара. Тиме се објашњава, што су шумадиска побрђа често покривена песковима, глинама и лапорима језерског или маринског порекла; испод њих настају и често су у долинама оголићене старије, врло разноврсне стене, од кристаластих шкриљаца и еруптивних стена па до пешчара, лапора, кречњака тзв. шумадиске, већим делом кретацејске формације и до флишних стена, које су бар делимице палеогене. Језерске наслаге су покривене слојем хумуса који је често врло дебео. Лес не иде далеко на Југ од обала Дунава.

Скоро је у центру површи усечена долина Мораве, која се одликује широким дном, благим

странама, без дубоких клисура. Има врло развијену мрежу бочних долина. Из ње су комуникације могуће у свима правцима. Западно од Мораве, простране речне равнице издубене су и проширене на дну старог језера: Колубаром, Дрином и Босном, на Истоку Млавом и Пеком; ове су долине раздвојене, у своме доњем току, само ниским заравнима које су каткад састављене од језерских слојева или су бар њима покривене.

Као контраст према широким долинама, издижу се са шумадиске површи изоловане планине, које допиру до висине од 1200 метара, и чији су корени загњурени у језерску површ. Оне изгледају као планинска острва, и то су заиста била острвца панонског језера. Често су окружене језерским терасама које понеки пут достижу врх нижих планина (Авала, Космај, Букуља, Венчац); терасе су кашто покривене језерским седиментима. Чак и делови планина који су изнад језерских тераса готово су омотани покривачем од глине, која је постала распадањем и растварањем стена. Ретко обешумљене, ове планине са храстовим и буковим шумама, ливадама и пашњацима изгледају као зелена расејана острва.

Шумадишка клима се разликује донекле од климе суседних области Централне Европе. Изузев северног дела који је под утицајем ексцесивне климе панонског басена, остали део области, нарочито на Западу од Мораве, одликује се већом количином атмосферских талоба, који су распоређени на сва годишња доба. Високе летње температуре су често разблажене после киша и пљускова. Нарочито је карактеристична за шумадишку климу дуга јесен, која се често продужава, после кратке влажне и хладне периоде, до месеца децембра; блага и влажна јесења клима врло је повољна за земљорадњу и воћарство. Та готово мека јесења клима у потпуној је хармонији са великим земљишним таласима и са дугачким и благим линијама терена, које се губе далеко на хоризонту. Као потопљен

у млаке и лаке магле и чај, шумадиски предео, затворено плавог тона, добија у јесен изглед развучен и нејасан, без оштрих линија: облици земљишта као да на ивицама ишчезну и губе се у сивкастој магли. Али у почетку и на крају зиме, каткад још и у јесен, дува хладна и сува, често ледено хладна *кошава*, огромном силином, са ударцима на махове, више дана, чак једну, две и три седмице, доноси ведрину, сувоту и хладноћу; чини велику штету вегетацији, нарочито воћкама. Овај ветар је тип ваздушних струја које падају са карпатско-балканског лука. Иако најјача у северној Шумадији, кошава се осећа и на Југу све до Ниша; не иде даље од Новог Сада, а не допире до Шапца; особито је јака у Пожаревцу и у пределу, који је на Западу од Ђердапа.

Подједнако фаворизирана земљиштем, састављеним од растреситог материјала, и климом, повољном за вегетацију, Шумадија је била до прве трећине XIX века највећим делом покривена шумама, највише хрстовим. Између пространих пошумљених површина било је овде-онде пропланка. Према путописима и другим документима, овакав изглед је Шумадија поуздано имала од почетка XVI века. Најниже шумадискe површи и често баровита долинска дна били су исто тако покривени шумама, шибљем и жбуњем, и све је то било испреплетано биљкама пузавицама. Овај тип густе и каткад загушљиве вегетације, местимично непроходне, зове се *луг*. Земљиште покривено луговима било је површина где је трулила шума и њено лишће, и где се услед тога образовао дебео слој хумуса. Села и вароши, обоје у осталом тада ретки и с мало становништва, били су размештени далеко једни од других по пропланцима и по искрченом земљишту. Најстарија од данашњих села постала су махом на странама долина и на површима, много ређе по дну долина. Разређено становништво живело је више од сточарства но од земљорадње. Велике хрстове и букове шуме биле

су због жира погодне за свињарство; ту је нарочито успевала шумадиска врста свиња која се врло много плодила и врло брзо гојила.

Данас је готово цела шумадиска површ обешумљена. Само се местимично, као на букете, наилази на групе старих храстова, често огромног пречника, који дају представу о томе какве су биле некадање шуме. У току XVIII и XIX века, тешко и грубо крчење је био поглавито посао досељеника, чији потомци чине готово осам десетина садањег становништва. Тако су језерске површи биле претворене у област земљорадње и воћарства. Не само површи, већ су и језерске терасе планинских острваца данас обрађене. Осим пшенице, ражи, овса и јечма, нарочито се сеје кукуруз, који овде боље успева но ма у коме другом делу Полуострва. Између струкова кукуруза често се сеју бундеве и нарочито пасуљ у оцацима или бокорима.

Око сваке куће се налазе велики воћњаци, нарочито шљиваци, који у пролеће и лето својим зеленилом скривају сеоске куће. Куће и села се из даљине не виде, већ се распознају по зеленилу од шљивака. Више но и једна друга велика област на Балканском Полуострву, Шумадија је област шљивака. Шљиве се извозе суве и као пекмез. Од њих се справља ракија шљивовица. Има још и крушара и јабучара, али су ове воћке распрострањеније у долинама притока Западне Мораве и горње Дрине, које су изван домаћаја хладне и суве кошаве. За исхрану свиња употребљавају кукуруз, који у новије време све више замењује жир. Пре Великог Рата свиње су биле врло важан део народног богаства. Екстензивно сточарство којим се раније бавило на великим просторијама, данас је сведено на планинска острвца и велике планине на Истоку и Југу: Стару Планину, Суву Планину, Копаоник, Златибор и т. д. На шумадиској се површи негују у великом броју најбоље расе говеда на Полуострву. За време лета она се хране на пашњацима са сочним биљкама, које су изгледа слађе и миришљавије

него биљке на пашњањима северне и алписке Европе. Зими их затварају у штале. На послетку, има две области где се становништво готово искључиво баби виноградарством, где је најбоље грожђе и вино: околина Смедерева и крушевачка Жупа. Али винове лозе има мање но у вардарској области и области Јужне Мораве, јужно од Ниша.

Средства за исхрану су дакле у Шумадији разноврснија но у другим крајевима Полуострва. Исељавања овде нема, па чак ни из долина где густина земљорадничког становништва достиже сто становника на квадратни километар. Као да је створена да апсорбује сав сувишак становништва које се брзо умножава прираштајем и досељавањем.

Особити значај има планински масив Рудника. Он је највеће планинско острво које се диже из шумадских језерских површи; централног је положаја у Шумадији; од њега земљиште на све стране пада. Као неку врсту чвора у Руднику представљају Велики (1176 м.) и Мали Штурац са превојем средње висине око 1100 м. Од њих се звездасто разилазе дугачке косе и повијарци нарочито према Северу и Истоку, у слив крагујевачке Јасенице и њене притоке Сребрнице; само је на Југу делимице као засечен раседима и врло стрмим странама које пролазе изнад рудника Бездана; тако да су са њим једва у вези поједина узвишења која се јављају у атару села Мајдана. Између повијараца и коса који се пружају на Север, а нарочито на Исток, налазе се дубоке, уске долине врло стрмих страна. Сав тај руднички планински масив је и сада јако шумовит, а на Истоку према Страгарима је шума готово непроходна. Овде путеви и путање зарасту свакога пролећа због избијања нових младица и зато је тешко кроз овај шумски комплекс пробијати се и сељаци из околних села морају се у пролеће пети на највиша дрвета, да би нашли неко место у шуми куда желе отићи. Овде је буква главно дрво и поред ње јавор, јасен, дрен и т. д. Готово нема храста

који је главно дрво на површима Шумадије око Рудника, где чини гајеве или младе шумарице, које су избиле из старих корена. Сада се и у даљој околини Рудника ретко наиђе на столетне хрестове, заостале и остареле представнике огромних храстових шума, које су још и почетком XIX века покривале већи део Шумадије. А *Ами Буе* је забележио да су у првим десетинама XIX века и ниже партије Рудника биле поглавито под храстовом гором. Откад је она посечена, превладала је буква.

Кад се цео масив од Венчаца и Букуље на Северу па до Вујна и Јешевца, са Рудником као центром, замисли покривен густим шумама, као што је то било у почетку XIX века, онда је јасно да је тај централни део Шумадије морао бити њена главна природна тврђава; онај ко је невичан овом намрсканом, скривеном и густом шумом покривеном земљишту, није се смео у њега упуштати. И то је један од разлога што су овде поникла оба српска устанка у почетку XIX века. Ту је Орашац под Пресеком где је био састанак важнијих старешина и избор Карађорђа за вођу устанка; Топола, Карађорђева престоница и центар акције Првог Устанка; манастири Вољавча и Благовештење у скривеним положајима, седиште Правитељствујушћег Совјета; село Мајдан, у чијој су околини били главни рудници за време Устанка; Горње Црнуће, место Милоша Обреновића, где се и сада налази његова стара кућа брвнара, шиндром покривена; Таково у коме је објављен Други Устанак итд. И доцније, у унутрашњем развоју, ова област око Рудника, до Груже и Смедеревске Јасенице, играла је врло важну улогу: одатле су потицали народни покрети, којима је била тежња да се ограничи самовлашће владара. Она је и сада центар Шумадије, и у њој је као кристал јасна државна и шира народна мисао.

ПСИХИЧКЕ ОСОБИНЕ ШУМАДИНАЦА.

Најпре, чини ми се, пада у очи као психичка карактеристика Шумадинаца у ширем смислу, нешто *крејко, живчано, врло активно*, често нервозно-активно, и *смело*. Осећа се велика живчана и радна енергија. Има горљивости за посао и има доста жураца, живчаних људи који на нос падају од рада и кадри су, изгледа, сваки посао савладати. Чамалица скоро нема, а има појединаца од велике иницијативе. Ово је све још живље у интелигенцији и неким варошким слојевима, и странцу се учини, да се овде све гура, хоће напред, са великом упорношћу и жилавошћу. Даље, сви су изгледа *прилагодљиви*, навикавају се на нове прилике и услове живота, нема укоченог традиционализма у раду и животу. Кад се ближе загледају, нађе се у њима, у већини, много осећајности, питомине и благородности, али се појаве и црте оштрине и суровости. Код Шумадинаца има по правилу много озбиљности и ретко се „ајначе“ („ћалапрдају“, зановетају), као што је то често случај код правих Динараца.

Не расиплињују се, не исказују олако своја осећања и не говоре много, нарочито не кад осете да је то некорисно и без резултата; ретко је дакле фразерство, готово сасвим ретко. Шта више, народне масе могу ћутећи или с мало речи, стрпљиво и по изгледу немарно, извршити тешка, опасна и благодородна дела; нарочито се опажа како

могу све више ћутећи трпети. Несумњиво су мање говорљиви (треба разликовати оне што нису пореклом из Србије!) не само од људи панонске равнице, који су често сувише говорљиви и сувише љубазни, и од слаткоречивих Србо-Хрвата динарско-приморске зоне, већ много мање говоре но и Старовласи и племенски људи, који станују навише од Шумадинаца и који такође често говоре, да се говори, кашто и онда, када их не слушате. Многима, нарочито онима расплинуте осећајности, ова шумадиска црта учини се као немар, непажња, нељубазност; међутим је то, као и све горње особине, знак *мушкостии, чврстине, збијене енергије*.

Јако пазе на *образ, часић, понос*, и то по правилу са једном нотом озбиљности и достојанствености. То се показује у начину како сусрећу друге људе, како се појављују као кућне и народне старешине, како изиђу на збор и сабор, како примају зле и добре догађаје. Ретка је она претерана и сујетна осетљивост на част и понос, као код већине осталих динарско-планинскога типа, већ због уздржаног поноса и достојанствености могу да оћуте и да отрпе мање увреде и неће се загрејати и запалити за сваку ситницу, која се поноса тиче. Али, ако се осећају дубље увређени или им је учињена неправда, махом не протестују иза леђа и не одговарају, већ се испрсе и слободно, овда онда дрско, у очи кресну; вековима сами судили насилнику: самозване судије. Али се кашто јави доста жестине и наглости, онда осиноности, шта више и суровости, као што је горе поменуто; то су трагови старога хајдучкога менталитета.

Последње долази и од опште српске и специјалне србијанске историје, која их је често стављала на муке и изазивала белу народну јарост. То се још више развијало због додира и граница с Турцима, Арбанасима и с Бугарима. На послетку нас није ни унутрашња историја Србије меко и нежно васпитала: Карађорђе је брзо пиштољем

пресуђивао; Милош је био немилосрдан не само према противницима, већ и према опозиционарима, и једноме од њих је и језик одсекао; у једноме писму јавља Милош своме брату: „противне партије све сам уништио“; и народ није био милосрднији према владоцима у које је посумњао: опште су познати најновији догађаји. Од тога је нешто остало у души Шумадинаца.

Као што због горњих особина Шумадинци изгледају људима из панонске равнице, нарочито Србима из прека, јако мушки и мало опори и нељубазни, тако се људима из виших партија динарске планинске зоне чине питома-јуначни и милосрдни; последњи у својим песмама називају Србију племенитом, јуначном, славном и питомом.

Многи посрћу, и морално посрну и падну, али, ако им душа није пропала, они се у Србији опет могу дићи, Као год што су кадри срушити човека, исто тако му не сметају, чак помажу му, да се морално дигне. Али несумњиво наступају периоде у којима изгледа као да је шумадиски свет изгубио способност да разликује морално од неморалнога, не показује одвратности према корупцији и непоштеној тековини, бар је не показује велика маса. Та ми појава још није довољно јасна.

У становништву Шумадије, а нарочито Подриња и ваљевских крајева, има неке врло *старе њишомине*, коју сви познајемо. Има пристojности и благородности, или у крви или води порекло од старе патријархалне културе, у којој се поштовао старији и паметнији, уважавало поштење, високо ценила женска част; волели као најближи добри суседи и други сељаци, било општег саучешћа према бедницима; међу појединцима, породицама и задругама учвршћивало се пријатељство на појасеве, као дубока благодарност за добра дела која су једни другима чинили. Ја сам познавао неке породице у Јадру, код којих је питомина и душевност била онолика као у сличним руским

породицама, које описују руски приповедачи. Интересантно је да и оштри планинци, од Брда, од Црне Горе и високе Херцеговине, населивши се у Србији, постају питомији и блажи.

Та се питомина, дружевност и ред виде већ у првом устанку, и понешто је од тога сачувано и у народним песмама, као н. пр.: „Ту спртише торбе пртењаче, отворише дрвене чутуре, све два и два сјеше ужинати.“ Или: „Све с' коњици по два поређаше, а пјешаци по два загрлише.“ Или: „Извадите дрвене чутуре, напојте се поцерске ракије, зарад срца и зарад слободе.“ Даље, као што је раније поменуто, није срамота јунаку јаукнути и заплакати кад виде невоље својих ближњих, „сиротиње раје“. Не надмећу се увек јунаци који ће први на Турке ударити, већ иде онако како одреди војвода или се они сами споразумеју, — и ово је дубоко народно и има у њему доброте и шале — и пуштају напред онога који је сретне руке, као Срдана Илију у боју на Лозници; „нека буде свеколика кавга на онога Срдана Илију, и нек буде срећа Срданова.“

У народној маси Србије ова питомина и мекота није мања сада но у ранијим временима. Шта више у ратовима од 1912.—1915. показало се да је она можда још дубља и развијенија.

Шумадинци су се до пре које деценије одликовали *веселошћу и пјесмом*. Старији писци и путници често истичу да су се песме хориле по селима кроз која су пролазили. И најозбиљнији послови су зачињавани шалом и хумором. То је познато, а има и утврђених, готово историских случајева.

Кад је ваљевска војска у почетку устанка први пут видела Карађорђа и чула његове речи: „добро дошли, браћо моја, српски соколови“, „верујте децо (каже прота Матија) да ту није војник остао који запевао није, а многи је старац радосне сузе проливао што је то дочекао. И преко свега Дубоког (између Обреновца и Београда) рекао би

да не само војници певају, но да је и шумар и сваки листак на дрвету људски глас узео и пропевао; и тако с певањем 8. маја у Остружницу на конак дођемо“.

Ведрину, веселост, песму, шалу и хумор у кући, при раду, при путовању на коњима и пешке запазио је савесни Ото Пирх, који је 1829. г. путовао по Србији, и коме је то пало у очи као народна особина.

У томе је, поред народне особине, било и веселости задовољних људи, који су се ослободили Турака и уживају све последице ослобођења. Јер, ја сам пролазио кроз долину Ибра од Рашке до Митровице и од Пазара преко Рогозне у турско време, 1910. г. с јесени, а затим у лето 1914. године, и нашао сам да се свет у погледу веселости из основа изменио. Место утучености и немара од 1910. године, 1914. г. сам наишао на неко благо и питомо расположење, као код људи који прележе тешку болест, а уз то кашто на песму, често на веселост и ведрину; даље се јасно види општа тежња за тековином и напретком, радозналост и интересовање, што се такође на овим потиштеним чифчијама није пређе запажало.

Све те особине, као изливи и облици веселости, доцније су ослабиле. И сад се сусрећу, и не тако ретко, али ми се чини да сам осетио како су често уздржате, пригушене. У свој јачини се јаве приликом великих народних догађаја, као уз турски рат 1912. г. и као што је био случај уз повољне велике догађаје аустросрпског рата 1914. г. У неколико махова се осетило како цео народ затрепти, пролије сузе од радости и обузме га ведрина и веселост.

Интелигенција се тешко одушевљава и врло ретко у правом смислу развесели.

Често је истицана *шрезвеност* као карактеристична особина народа у Србији; трезвено гледају на живот и на догађаје, имају развијен смисао за

реалност. То би била рационалистичка црта: превлађивање разума над осећањем. И збиља је несумњиво да Шумадинци показују више трезвености и реална смисла но остали Срби и Хрвати динарско-планинске зоне, више но и многи остали Југословени; ипак остају неки, нарочито Хрвати у тршћанско-кварнерском приморју, који имају много смисла за трезвеност и реалност. Али те црте шумадиске душе могу се у ствари свести на *здрав разум*, због кога потиче *склоносћ* да се стварно и трезвено гледа на живот и догађаје. Није то још она израђена рационалистичка навика, која се добија дужим искуством и с вишом културом, под слободним приликама живота и развијања. Нама још недостаје дуго културно искуство; због тога код нас још није довољно развијено *осећање мере*; и зато се шумадиска трезвеност и смисао за реалност пре могу обележити као склоности које потичу из здравог разума, него као израђене рационалистичке особине. У вези с тим је јасно изражена тежња Србијанаца за општим добром, *на ошћше добро управљени смисао*, који опет потиче из здравог разума; развио се и као последица слободе и слободне државе; затим због непријатеља којима смо окружени и угрожени, који нас збијају и стално опомињу на опште интересе. Овом народном особином, склоношћу за трезвеност и реалност, може се, уз друге узроке, и то објаснити што ми међу интелигенцијом имамо више, и више правих *западњака* но у осталој динарској целини, западњака са јако израженом поменутом рационалистичком особином и са развијеним осећањем мере.

Особито је развијено и за сву Србију карактеристично *осећање за смешно*, и махом је у вези са интелигентном и кадшто фином опсервацијом људских радњи; даље је у вези са оштрим проматрањем рада политичких и других група и друштава и са запажањем појава целе једне периоде. Све се то оштро и овда онда малициозно про-

матра. Све што се не допада, изобличи се шалом, хумором и нарочито *подсмешљивошћу* и *подругљивошћу*. Тешко ономе који има особине што незгодно стрче или ради што из суве сујете, из тежње за обичном коришћу коју другим чим маскира, или као недоук и природно непозван „попује“ целини! Учиниће га тако смешним да ће се весео смех хорити по Србији. Особито се лако учине смешним људи из панонске зоне због неких особина које ћемо доцније представити. Ништа се не прашта, нико се не штеди, никоме се не гледа кроз прсте. Шумадиска средина је најоштрија, најкритичнија и најподругљивија у динарској целини. У њој се сви људи, а нарочито јавни радници, „пропусте кроз решето“, пречисте и прекале — и мало их после тога пургаториума остану нетакнути и неначети. Кадшто онима што исмевају није увек до тога да омаловаже личности и исмеју догађаје, не раде то ни ради општега добра, већ из задовољства. На послетку, овде има више но што се у динарској целини обично срета и таквих, међу интелигенцијом, који немилосрдно се проматрајући, и сами себи се подсмехну и често не крију своје побуде, ни себичне. Нигде у динарској целини мање хипокризије а више цинизма но код ових!

Осим природног дара, особина оштрог проматрања људи и њиховог понашања развила се и због поменуте разноврсне композиције становништва у Србији; измешани су људи разних и често стрчећих особина (на пр. Црногорци или Срби из прека), које су морале бити запажене: због тежње за изједначавањем те се особине исмевају; од подругљивости није далеко до цинизма.

Код Шумадинаца има *здраве равнотеже* између личних и себичних тежњи с једне и опште корисних и идеалистичких с друге стране; нису онолико материјалистични и егоистични као на пр. Бугари, али нису ни онолико понесени и занесени, у много прилика и често са ситнице, као неки прави динарци, на пр. Црногорци и Старовласи,

Све се више у Шумадији опажа, како нису само осећања и занесеност, која их поведу и наведу на велика и благодородна дела што су изван њих и кадшто супротна или по изгледу супротна њиховим личним интересима, већ траже и разлога и хоће да виде шта је циљ таквој акцији; на далеко не познајем свет који више жели да се обавести и увери него што су разумни србијански сељаци! Услед овога су код њих друкчији облици одушевљавања и очајавања или панике. Не одушеве се онако лако као посавски Хрвати или Срби из прека, нити онако плаховито и убојно као Црногорци, али, једном одушевљени, више издрже и даље терају.

То су показали одушевљавајући се и вршећи националну мисију Србије (и показали, може се без устегања рећи, у највећој мери); даље у политичком и економском животу. Осим тога, ова етничка група у нормалним временима даје многе појединце, који се без награде или с минималном наградом, мучно живећи, одају до пожртвовања националним, политичким и научним пословима. Исто тако не падају лако у очајање и панику, и ако падну то не траје дуго; за чудо се брзо освешћују и повраћају, брже но остали динарско-планинског типа.

За последњу особину има много примера из новије историје и из новијег политичког живота, од којих ћу један навести. Познати догађаји од 1813. г., најкритичнији у нашој новијој историји, произвели су, истина, очајање и панику, али су ови кратко време трајали. Одмах после турске инвазије, у јесен 1813. г., све од вере и акције скочило је и ради на све стране. Многи се одмах спремају на нов устанак. То смишљају и емигранти, и у Срему у свима правцима помажу оне што су остали у Србији; разговори, преговори, вести, доставе. Већ почетком 1814. г. диже Хаџи-Продан познату буну. Пре Милошеве акције скупљају се неки важнији људи у Рудовцима и договарају да устану на Турке. Док се књаз Милош ломио, букне устанак у Јасеници и Грузи. Кад је почет таковски устанак, Милош

наилази на све стране на чете које га помажу, и сви одмах раде сагласно. Док се ови дижу, други иду за руским царем Александром у Париз, групе српских емиграната облећу око бечког конгреса. Чим је прешло дакле врло кратко доба првог запрепашћења, појави се дух отпора, солидарности и преданости општим интересима у великим размерама. Због тога се може рећи да готово није било два устанка, Карађорђеви и Милошеви, већ само кратак прекид у једном једноставном устанку. Нема дуже панике и очајања, који убију духове и сасвим униште тековину. — Треба се сетити и последње кризе у аустро-српском рату: обрт од 20. новембра 1914. г.

Из свега претходнога излази да је осећајна и афективна страна код народа у Србији и данас истина јака, али на решења и акције утичу више разлози здравога разума но код осталих динараца. Услед тога је код Шумадинаца такође мање духовнога и моралнога *volte-face-a* (мада их још доста има), наглог прелаза из једног осећања у друго, често у сасвим супротно осећање, као из мржње у љубав. Они, дакле, имају доста карактера, у смислу људске сталности и одређености, може се знати како ће се под даним приликама понашати.

Има две особине народа у Србији, које су, због организације, постале вишега ступња но код осталих људи динарскога типа. То су национална свест и демократско осећање.

Није потребно нарочито карактерисати националну свест народа у Србији, јер је она онаква као српска национална свест уопште. У Србији су у маломе кондензоване све српске земље, скупљена и сабијена национална снага и динарских и моравско-вардарских Срба. Националне мисли су прешле у осећања и тако постале део народнога карактера. Она консолидована и једноставна национална душа нашла је у слободној српској држави нарочито повољно земљиште и претворила се у *организовану националну мисију*. Осим тога, јунаштво динарскога

типа овде је преобраћено у *организован хероизам*, чија су славна дела позната из ратова од 1912.—1914. г. — Интересантно је да се национална мисија Србије јави одмах у почетку првог устанка и исказују је народне песме, нарочито она песма јасних мисли. Устанак на дахије. Борба се води ради слободе и ослобођења, свога и осталих српских земаља. Води се свесна борба, са одређеним програмом, пијемонтске тежње и пијемонтске песме. То, у вези са демократским мислима, постала је неукротљива и несавладљива сила.

Карактеристично је да су Срби из других области одмах у почетку првог устанка осетили да је шумадиски устанак нешто сасвим друго но дотадашњи устанци по другим крајевима и да ће од Шумадије постати земља српске мисије. То су нарочито осетили најјуначнији међу свима, Црногорци, који су без суревњивости (иначе код њих претерано развијене) одмах разликовали свој задатак од велике мисије, коју предузима „питома, јуначна и славна“ Србија. Они певају: „Од како смо царство изгубили, на Косову пољу крвавومه, још не није сунце огријало, а данас је огријало сунце: заратио Петровићу Ђуро, од Србије наше земље славне“. Кад сазнаду да околне потурице спремају војску на Србију, гледају да предусретну и убију нарочито „силне јунаке“, да олакшају борбу питомој Србији. Мени је познато из путовања да се у народу Црне Горе стално овако мислило о Србији. Осим тога су доцније плодну Србију сматрали као Мисир, а Београд им је био као Париз. То је порасло до највећег степена, кад су у ратовима 1912.—1914. г. видели значај организованог и уређеног јунаштва.

Важна је особина народа у Србији *демократско осећање*. Основа је србијанског демократизма, држим, у овоме:

Демократска осећања и тежње су природне, јер је народ Србије за време ослобођења био хомогене друштвене структуре, народ земљорадника и сточара,

у коме није било не само никаквих друштвених класа, већ није било ни знатних разлика у имућности. Као што Вук и прота Матија кажу, једино је господство било бити кнез, поп и калуђер, а и пандур је имао неко мало одличје. Нарочито су цењени попови и многи су тежили да имају попа у породици. Због тога су се породице презивале Поповићи и онда кад је у њима нестало попова, и зато је презиме Поповић код нас тако јако распросграњено. Кад је у намастиру ком умро старешина, игуман или архимандрит — пише Вук у Ријечнику под *намасѿир* — новог је бирао околни народ, а владика му је само читао оно што треба по закону.

Ни у народним традицијама нису могле наћи ослоњаца никакве друге тежње осим демократских. Истина, ми имамо дугачку лозу, велики низ славних царева и јунака и великих патника, али то није лична и породична лоза као код племића, није крвна у ужем смислу, већ је то дугачка лоза нас свију, наша национална лоза. Даље, народ је од старе српске државе задржао у успомени поглавито оно што му је као целини давало важности и величало га; ничега класнога.

Истина се кадшто и у народу нађу поједине личности или породице, у којима има ауторитативнога, кадшто готово круто ауторитативнога, господарске ћуди, и због тога се можда некима учинило да ми имамо склоности противне демократизму. То су поједини, махом ретки случајеви. Такви појединци и породице су пореклом или од главарских породица из Црне Горе, Брда и високе Херцеговине, где има племенског живота, или од оних старешина у задругама, где се старешинство у једној линији дуго задржало и где су се јављали људи виших способности; на послетку овакви појединци господарске ћуди могу и иначе избити. Али и племенски главари и старешине задруга су у основи изборни. Издвајање, ауторитативно, господарска ћуд је ди-

ференцијација која се појединачно јавља и у нај-демократскијем друштву.

И династије и војводе ослобођене Србије биле су нове, младе, од сељака, и махом изборне или по сагласности с народом постављене. Било је повољно за развијање демократизма, што су династије биле народне.

ЦЕНТРАЛНА БАЛКАНСКА ОБЛАСТ И БАЛКАНСКО ТЕРИТОРИЈАЛНО ЈЕЗГРО.

Разне везе, које поједине области нашег полуострва имају по свом географском положају и нарочито разна пластика његових планинских система морају стварати разне обласне индивидуалности, и отежавати стварање једне велике балканске државе. Противно томе постоји централни појас Балканскога Полуострва, од Београда до Солуна, који је утицајем моравско-вардарске комуникације и њеном привлачном и централишућом снагом, у многоне једна целина; у њега се стичу све главне трансверзалне комуникације, од нишке бифуркације полази и нишко-цариградски пут. Ако има на Балканском Полуострву области, која би могла послужити као географско језгро или политички центар за стварање велике државе, нарочито средишњих и западних делова, она се мора налазити на овом централном појасу и дуж моравско-вардарске комуникације. Таква област мора имати ове особине: 1. у колико је могућно више средишњи положај према свима деловима Полуострва; 2. мора имати лаке комуникације у свима правцима боље но икоја друга, особито мора имати најкраће и најбоље везе са два главна и комуникативна мора Балканскога Полуострва, са Јадранским и Егејским, и са средњом Европом; 3. не сме бити привредно сиромашна. Са тога гледишта вреди испитати централни појас од Београда до Солуна.

Утврђен је значај појединих делова моравско-вардарске удољине и нарочито велика важност прешевског развођа између Мораве и Вардара. Централна област Балканскога Полуострва мора лежати око средине ове удољине и захватати њене пластичке и комуникационе чворове, нарочито прешевско развође. Такве особине има у ширем смислу област од таорског теснаца, који на Југу затвара скопску котлину, до Ниша на Северу; она на Истоку захвата Овче Поље и Софију, а на Западу Косово до Митровице. Центар је те централне области Скопље. Међу областима Полуострва она је по плодности средње врсте. Поред централног положаја на вардарско-моравској комуникацији и довољне плодности, она има и све остале особине, које су горе као услови за централну област Полуострва постављени. С тога гледишта вреди испитати поједине делове њене и тако изнети све згодне особине целе области; том методом ћемо у овој пространој *централној области* издвојити ужу, најповољнију, коју ћемо назвати *балканским језгром*.

Северни део централне области су Ниш и нишка котлина. Они имају велики значај као бифуркациона тачка моравско-вардарске и нишавско-маричке комуникације; даље се од Ниша према ЈЗ. одвајају топлничко-косовске комуникације, које, истина, сада услед познатих политичких и социјалних прилика на Косову и даље, немају великог значаја, али су га у ранијим временима имале и јамачно ће га опет имати. Тиме су обележене добре стране нишке котлине. Али она није језгро централне области; оно мора бити јужније, јер су ти делови ближи обема морима, нарочито оним двома важним тачкама у облику Полуострва: медовској прегибли и солунско-орфанској разуђености, према којима се мора и даље кретати као што се у главноме и кретао животни пулс Балканскога Полуострва. Још је већа тешкоћа због које Ниш не може бити језгро централне области то, што не влада развођем између Мораве и Вардара, не припада му та пластички најважнија

тачка централне области. Према томе језгро њено треба тражити изван границе данашње Србије: у Старој Србији.

Оно није ни на Косову, мада се тако кадшто узимало, кад је говор о најзгоднијој области за политичко развијање нашега народа. На такво мњење нарочито наводе историска кретања и догађаји ранијих времена. Наша кретања немањићског доба упућивала су се од Ниша најпре Косову, па онда у Скопље; изгледа да је тај пут у немањићско доба био више употребљаван но онај, који од Ниша води кроз Грделичку Клисуром и даље преко Врања Скопљу. Али, и кад би се поуздано доказало да је нишко-косовска варијанта била више употребљена и управо главна комуникација између Ниша и Скопља, ипак би то само доказивало да је у немањићско доба Косово било објекат, који се морао пре Скопља освојити. За време наше највеће експанзије, за Душаново доба, Косово није било центар. И косовска битка није принудан доказ, јер је место битке највише зависило од тадашњих граница између наше и турске државе; осим тога положаји, на којима се битке решавају, нису исто што и најзгоднији положаји за центар државни. — По географским особинама Косово није језгро централне области, јер је од ње и од целе скопске Старе Србије и Македоније одвојено Шаром и Карадагом. Оно је даље у страни од садашње главне комуникационе артерије и с њоме је везано једино дугачком Качаничком Клисуром, која се да на многим местима и лако затворити; према томе оно пластички не влада ни моравско-вардарском удољином, још мање њеним језгром. Постоји обрнут случај као што ћемо видети. Косово нема ни пуне и праве везе са данашњом Србијом, јер њена главна комуникациона и културна струја иде моравско-вардарском удољином. — Ипак оно несумњиво чини део централне области, шта више Косово је један од најважнијих делова њених, али право језгро није. Важност Косова је у овоме: Оно је пространа и привредно богата котлина;

са околином, која је шумовита и богата рудама, спада у најбогатије делове Полуострва. Дно је котлине знатне висине, на њему је развође између Црнога и Белога Мора, и низ те реке може се ићи из Косова и према СЗ. и ЈИ.; али реке и у та два најповољнија правца кретања одмах улазе у тесне и дугачке клисуре, ибарску и качаничку; није дакле земљиште онако отворено као од прешевског развођа према Морави и Вардару. Од Метохије и Подрима на ЈЗ. и од Србије на СИ. Косово је ограђено планинама, путеви тих праваца имају теренских тешкоћа; у правцу према Пећи и Призрену те су тешкоће незнатније, и зато су са Косова и из Подрима добре везе са скадарским и барским приморјем. Даље, Косово утиче централишући на велику област, нарочито на северозападне крајеве, у неколико и на Подрим и Метохију. На поменутом косовском развођу је варошица Феризовић, која се дигла од када је спроведена жељезничка пруга Скопље-Митровица, али има најзгоднији положај од свих осталих много старијих косовских вароши, Приштине, Вучитрна, Качаника, па и Митровице, и узима, као центар комуникација и трговине, превагу над свима њима. У Феризовићу се укрштају сви главни путеви, који с Косова полазе: призренски (врло важан нарочито од новијега времена, откако је саграђена косовска жељезница), гњиланско-изморнички, који иде у Србију, качаничко-скопски и босански.

Босански љућ иде од Митровице готово непрекидно у северо-западном правцу и прелази планину Рогозну, која је орографског правца СИ—ЈЗ и зато је највећа препрека на босанском путу; он се овде код карауле Рогозне пење до 1460 м. висине. Од Рогозне до Новог Пазара пут се у главном спушта. Даље иде поред реке Људске до Пометеника, пењући се при том око 500 м. и зато је ово после Рогозне најтежи део босанског пута. Он се ту попне на северну ивицу карсне заравни Пештери до апсолутне висине од 1300 м.; по томе слази у

слив Вапе, иде до Сјенице и даље. Тај босански пут има велики значај због познате пластике динарске планинске системе. У новопазарским крајевима, као и у правој Босни и великом делу западне Србије, планине имају поглавито правац СЗ—ЈИ. Због тога планинског правца комуникационе везе су између Босне и Србије врло тешке, осим тога све такве комуникације имају ужи значај, само за те две земље или управо поједине делове њихове. И остале комуникације, које се изводе из Босне и Херцеговине попречно на планине динарске системе насилне су и сада од мале вредности, мада ће расти значај оних које воде према Јадранском Мору. У пуну везу са балканским земљама и са главном балканском комуникацијом светске важности увлаче Босну и Херцеговину једино комуникације правца СЗ—ЈИ, које иду између планина динарске системе и паралелно с њима. Једина непосредна комуникација те врсте и од потпуне вредности јесте поменути босанско-косовски пут. Због тога Косово има велики значај за новопазарски санџак, језгро старе Рашке, затим за везе Босне и Херцеговине са централним балканским земљама и моравско-вардарском комуникацијом. С Косова се може јаче културно и политички утицати на Новопазарски Санџак, Босну и Херцеговину, но из Србије.

Језгро централне области или балканско језгро није нишка област, није Косово, није на послетку (да додам) ни софиска или средачка област, у којој се, истина, сусрећу врло важни путеви, али не лежи на главној балканској комуникацији, и нема лаке и најкраће излазе на најкомуникативнија балканска мора. Изгледа ми да то балканско језгро ваља тражити у скопско-прешевској области, која обухвата крајеве од Прешева до таорске клисуре и у којој је Скопље градско средиште.

Скојско-прешевска област има централни положај на Балканском Полуострву. Даље је она на моравско-вардарској удољини, и то на најважнијем делу њеном, јер обухвата и *прешевско развође*, које

не раставља већ спаја долине Мораве и Вардара. Истина, карактеристика је великог дела централне области да у њој нема правих развођа, високих планина које се умеђу између речних сливова; та особина је због тога још важнија, што у централној области нису само локална развођа, већ развођа између сливова Црнога и Егејског Мора. Прешевска зараван је типско развође те врсте, по којој воде једва миле, и тешко је запазити да ли теку Морави или Вардару; поменута је даље превага у пластици долина које од овог развођа полазе, и којом оно одваја од сличног косовског, код Феризовића. Прешевско развође није комуникациона препрека и ипак доминира и горњом Моравом и горњим Вардаром. Зато је око Прешева и изнад Скопља теренски кључ, који затвара две готово највеће а свакојако најважније долине Балканскога Полуострва. Осим тога скопско-прешевска област има тако лаке и згодне комуникационе везе са свима деловима Балканскога Полуострва, нарочито најважнијима, као ниједан други део централне области.

Утврдили смо колико оно влада моравско-вардарском удољином и комуникацијом. У Скопље сада избијају скадарско-призренски и босанско-косовски путеви. Осим тога је балканско језгро са последњим путем и Косовом у вези и удољином или путем, који почиње са прешевске заравни од села Бујановца и пролазећи кроз предео Изморник води Ђијилану; од Врања је кроз горњу Мораву на Ново Брдо, Липљан и Косово водио и у средњем веку попречни пут, који је био продужење скадарско-призренскога. Из Скопља воде даље важни и готово једини путеви, којима северо-западна и знатан део западне Македоније избија у централну област и на моравско-вардарску комуникацију. То су два пута, који воде за Доњи и Горњи Полог или тетовску котлину; један стари, сада напуштен, ишао је Вардаром кроз његову клисуру *Дервениј*; други, данашњи колски пут иде кроз удољину *Суводолицу* и преко *Калдрми Богаза* у тетовску котлину; то

је сада после охридско-битољског најживљи попречни пут Старе Србије и Македоније: ово је пут, којим осим оба Полога и Дебар, Зајас, у неколико и Кичево и Пореч излазе у централну област. У јесен се суходоличким путем сусрећу на хиљаде оваца, крда Срба и Арбанаса, нарочито из Дебра, који их гоне на зимњу исхрану у Тракију и егејско приморје. У обрнутом се правцу крећу каравани житом и еспапом натоварени. Даље се сретају војске од печалбара или гурбеџија. — На послетку да напоменем и каравански пут од мање важности, који од Скопља преко Сопишта и испод Сољне води за село Здуње у долини Треске или Велике, и тиме за Пореч.

Из скопско-прешевске области се има боља веза са Бугарском, но из ма којег другог краја не само централне области, већ и целе Старе Србије и Македоније: познатим *криворечким* или *ћустендилским љуштем*, који од Скопља преко карадашке косе Колника, затим преко Куманова и Криве Паланке води за Ћустендил. Доцније ћемо се о том путу нарочито бавити. Сада је велики део његов у рђавом стању, и он има малу културну и трговачку вредност. И ипак је он главни пут, којим Бугарска може избити у централну област и на моравско-вардарску комуникацију. Иако се Бугарска овим путем најбоље веже за поменуту област и главну балканску комуникацију, она са Источном Румелијом и Тракијом чини у многоне самосталну географску целину, којом влада друга комуникациона артерија, нишавско-искарско-маричка; то су области Полуострва друге уздужне осовине и друкчијих веза. За то се ни криворечким путем не може из централне и скопско-прешевске области знатно утицати на овај источни комплекс земаља. Оне су бар географски предестиниране да буду засебна целина. Из тога се даље види како Бугарска нема онако дубоке и интимне географске контакте са Македонијом, као што их има Србија, која са главном облашћу Македоније, вардарским сливом и западним

крајевима, има заједничку комуникациону артерију; из даљих редова ћемо видети да су Србија и поменути делови Македоније и другим географским особинама јаче везане. Ипак, да још једном нагласим смисао ових и многих претходних резултата: развитак и судбина народа не управља се једино по географским приликама; нарочито то вреди за народе великих способности и за она нарочита стања у којима се кадшто и код народа мањих способности јаве јаке експанзивне моћи. Тада се народи преливају преко географских преграда, тада и централна област и балканско језгро морају имати мању вредност од оне која потиче из обележених географских особина њихових. Обрнуто, под истим погодбама народне јачине, могу балканско језгро и централна област добити огроман значај, кад покрети из њих полазе. Али, ма какве биле историске пертурбације, после свих догађаја долази онај сталан и адјустирајући утицај географских момената, који мора прибавити важност како централној области и балканском језгру тако и моравско-вардарској комуникацији, која централишући утиче на Србију и поменуте делове Македоније, или на народ и културна стања у тим земљама, и од њих прави једну целину.

Бугарска има према Македонији природне, врло тврде политичке границе. То су највећи планински масиви Балканскога Полуострва: Осогов, Рила и Родопи. Они као масе имају врло широка била и дубоки су превоји у њима сасвим ретки. Кроз њих се пробила једина река Струма уском долином између Риле и Осогова. Њоме води друм од Самокова и Дупнице преко бугарске границе до Цумаје; даље до села Кресне има лош пут. Од Кресне до Демир Хисара или Валовишта у сереској котлини има само каравански пут, који се држи леве стране Струмине; пред Валовиштем пролази тај пут кроз чувену *Руйељску Клисуру*. Ни до тако знатне бање као што је Марикостово, четири часа на С. од

Демир Хисара уз Струму, нема правога пута, већ само караванских путања за веште брдске коње. Струмина долина је ипак важна пластичка веза између Бугарске и Македоније; кроз њу, истина, сада нема културне комуникације, већ једино тежак каравански пут, али се целом овом долином да саградити жељезница широкога колосека. Струмски пут излази сада на жељезничку пругу Серес—Цариград, која је одменила *Via Egnatia*.

Од незнатног је комуникационог значаја долина Местина. Ова река извире на јужним странама Риле и из Бугарске воде у њу само врло високи (1500—2000m) превоји. Осим тога је долина Месте све до Неврокопа клисураста и то је чувена *Момина Клисура*. Сада је управо непроходна, а и иначе не може добити већи значај за везе између Бугарске и Македоније.

Кад се апстрахује од струмске пробојнице, која је сада такође тешко проходна, уска и да се лако затворити, онда је бугарска граница од Родопа, преко Риле и Осогова до Криве Паланке и Девебаира тешко проходна, врло чврста. Изузевши Алпе и Пиринеје у Европи нема тако добрих политичких граница као што су ови масиви између Бугарске и Македоније.... Јамачно и услед ових високих граничних масива није се у ранијим историским временима из једнога политичког центра могло дуго и чврсто владати и Бугарском и Македонијом: нити из Преслава и Трнова Македонијом, нити са Преспе Бугарском.

Сада је најбоља комуникација између Бугарске и Македоније поменути *криворечки њуш*, који је и најкраћа веза између Софије и моравско-вардарске удољине. Он има да савлађује знатне природне незгоде; највеће су од њих: висока осоговска председина *Девебаир*, развође између Струме и Криве Реке, затим има да премости реке Пчињу и Криву. По привредном богатству и по типу и величини насеља овај пут пролази кроз различне крајеве. Од Криве Паланке до села Ранковаца води плодним

Славишким Пољем, где су насеља велика, збијена и доста имућна. Од Ранковца иде кроз голе области *Страцин* и *Средорек*, које су већим делом састављене из млађих еруптивних стена и туфова; по њима је и у пролеће слаба вегетација, а од почетка јуна су спрљене и од распадања еруптивних стена имају жућкасто-црвену боју; око пута нема ни на одстојањима од 3—4 сата извора, даље нигде нема не само шуме него ни дрвета, ни у селима; ова су разбијенога типа, са малим махалама од 4—5 махом бедних чивчиских кућа. Иза Средорека, од моста на Пчињи, пут води кроз плоднији *нагоричински крај*; затим је земљиште до Куманова све плодније и насељеније. Код Куманова избија на железничку пругу и састаје се са друмом, који води из Србије. Дужина је пута од бугарске границе до Куманова 67 км. Вредност његова је сада врло различна. То је „џаде“, али скоро ни једно џаде није у Турској добро кад прелази преко већих река, јер су мостови махом или порушени или у врло рђавом стању. Џаде је од Куманова до села Псаче и *Псачке клисуре*, која је на $1\frac{1}{2}$ час пред Кривом Паланком, прави друм, набијен насип, и за најтеже терете проходан; али је дугачки дрвени мост преко Пчиње, код читлука Војника, врло слаб, а преко Криве нема моста, однела га је вода и 1900. године није био нов направљен. Од Псаче до бугарске границе је пут запуштен и само за кола без већих товара проходан.

Србија се граничи са Старом Србијом такође махом високим и великим планинама: Јавором, Голијом, Копаоником и т. д. Ове се границе од оних према Бугарској по томе разликују што на њима има више и дубоких преседлина, и што су речним долинама на два места пробијене: долином Ибра са Рашком и широком долином Биначке Мораве.

Ибарско-рашки путеви су од мале вредности и махом су у таквоме стању да су употребљиви једино за каравански саобраћај. Најбољи је *рашки*

џуџ, којим се из Рашке за 4 сата стиже до Новог Пазара и излази на описани важан босански друм. Рашки пут је у XIV и XV веку ишао даље од Новог Пазара на Пећ и одатле у зетско приморје и имао већу вредност но сада. — Поменули смо *џоџичко-косовски* или куршумлиско-приштински пут. Од мање је вредности и пут преко Голака за Доморовце.

Од много већег су значаја *моравски џуџеви*, који од Врања воде Прешеву, Куманову, кроз Карпину према Новом Брду и Гњилану, а од Бујановца кроз област Изморника и преко Гњилана избијају у Косово. Најважнији су од свих *жељезничка џруга* и *кумановски џуџ*, који представљају комуникације првога реда. Даље је пут од Ристовца до Куманова само 36 км. дугачак, скоро је у пола краћи но пут од бугарске границе до Куманова. Нарочито овом комуникацијом и широком прешевском удољином Србија је врло интимно везана с Македонијом; и у погледу културних кретања и војничких операција Србија има знатну превагу над Бугарском, што се географских момената тиче. Од Куманова, где се путеви из Србије и Бугарске укрштају, води (осим жељезнице) један пут до Скопља и дугачак је око 26 км. Он у многим вијугама прелази *Колник*, косу скопске Црне Горе, и ту је врло рђав: има знатне нагибе и местимице је дубоким јаругама изривен.

ОХРИДСКО ЈЕЗЕРО.

После дана са кишом и буром настало је било лепо време. Сунце пече, ваздух је над језером провидан, а на обалама трепери јара, која обавија и највише врхове око језера: Јабланицу, Крстац и Галичицу. Око чамца је топла, плава језерска вода, у коју далеко вид продире, а где он изда, настају оне плавенкасто-црвенкасте дубине, од којих се страха нема, јер је језеро тихо и глатке површине; у њима има кажу рибари, тако много рибе као дробнога песка. Од језера се развија према планинама благ ветрић, који управо не дува, већ пирка, харлија и зове се *вейтерник*, најпријатнији ветар Охридског Језера; то управо није ветар, јер нема правца, већ нас са свих страна облива свеж ваздух, који има мирис воде; због њега је Охридско Језеро лети нарочито пријатно. Он не прави таласе, већ fine наборе на језерској површини, који изгледају као они на притиснутом плишу, и ти су наборићи тако обли као да је језерска површина уљем покривена; негде се групе набора пресецају и имају план мреже.

Тада лепоту језерску увећавају и лепе језерске птице; особито бели *лабеди*, који високо над језером лете, јата од *крецмана*, који ниско лете и сваки час падају по језеру, и црни *норови*, који се по језеру гњурају. Оно тада и људима оживи, особито ако је пазарни дан у Охриду, Струзи или Подградцу; као посути по језеру, искрсну много-

ОХРИДСКО ЈЕЗЕРО.

После дана са кишом и буром настало је било лепо време. Сунце пече, ваздух је над језером провидан, а на обалама трепери јара, која обавија и највише врхове око језера: Јабланицу, Крстац и Галичицу. Око чамца је топла, плава језерска вода, у коју далеко вид продире, а где он изда, настају оне плавенкасто-црвенкасте дубине, од којих се страха нема, јер је језеро тихо и глатке површине; у њима има кажу рибари, тако много рибе као дробнога песка. Од језера се развија према планинама благ ветрић, који управо не дува, већ пирка, ћарлија и зове се *ветерник*, најпријатнији ветар Охридског Језера; то управо није ветар, јер нема правца, већ нас са свих страна облива свеж ваздух, који има мирис воде; због њега је Охридско Језеро лети нарочито пријатно. Он не прави таласе, већ fine наборе на језерској површини, који изгледају као они на притиснутом плишу, и ти су наборићи тако обли као да је језерска површина уљем покривена; негде се групе набора пресецају и имају план мреже.

Тада лепоту језерску увећавају и лепе језерске птице; особито бели *лабеди*, који високо над језером лете, јата од *крецмана*, који ниско лете и сваки час падају по језеру, и црни *норови*, који се по језеру гњурају. Оно тада и људима оживи, особито ако је пазарни дан у Охриду, Струзи или Подградцу; као посути по језеру, искрсну много-

бројни чамци, који у даљини као црне пеге изгледају, ближе као мрке неправилне масе, док се једва не разазнају као чамци.

Али небо и ваздух нису ни један сат потпуно исти изнад ове велике и дубоке котлине која је опкољена врло високим планинама. Час сија јужно сунце, чија се зрака непријатно осећа; затим нагло наступи хладовина од облака којим се небо над језером превуче, још чешће пријатна полухладовина од честих праменастих облака, кроз које се сунце осећа. Потпуне тишине има на Охридском Језеру само рано изјутра, приликом смене ветрова: ноћника и ветерника. А кад узму хујати јаки ветрови и небо се превуче црним густим облацима, боја воде Охридског Језера постаје у целини црнкаста, а по њој шуме, шуште и прскају високи таласи као црне масе, чија се само темена забеласају, кад се скрше. Тај непријатан утисак се увећава пред вече и ноћу, када језеро испуњава човека језом и страхом.

Боја воде је у прибрежним, плићим партијама отворено-зелена; то је нефритско зеленило, особито пријатно кад је дно покривено било влакнастим било губастим и дебелим алгама. Од обалских плићих партија према већим дубинама вода постаје све више плава; ведрих и лепих дана вода Охридског Језера има топло плаветнило, које је пријатније од небеског плаветнила; то је отворено, прозрачно и провидно плаветнило, али ипак загаситије од небеског; пријатније је и од обичног морског плаветнила, које је још затвореније. Овај нормалан распоред боја у Охридском Језеру често се мења. Кад сунце кроз облаке просијава, боја воде постаје затворено-плава с мало зеленила; кад сунце зађе за густе облаке, у њу се меша све више црнога; кад наиђу перјасте и праменасти облаци, који по језеру остављају сенке као лиснате гране, боја воде постаје зеленкасто-плава, дакле више зеленкаста. Из ових претходних проматрања види се да боја воде зависи од дубине, јер је највећа разлика између прибрежних партија, где је боја зелена са разним нијансама, и

дубоког језера где превлађује плава боја; од састава дна, јер ако је ово под алгама, вода је зелена, ако је од стена онда се у боју воде меша природна боја стена, ако је од шљунка, онда је вода отворенозелена са шарама и т. д.; и од наоблачености, јер, у макојој партији, језеро има друкчију боју воде при ведром и сунчаном времену, а друкчију кад наиђу облаци или при црној натуштености.

У три часа по подне почне дувати редован ветар Охридског Језера, *стърмац*, који испочетка само ћарлија, али може и да ојача и тада хуји: дува искидано, на махове, и брзо узбурка цело језеро. Од њега постају кратки, оштри таласи, чија се температура крше и који се каткад прескачу. Кад зађе сунце, смени га *ноћник*, мало јачи од ветерника или дневнога ветра; он пирка и ћарлија са околних планина са свих страна према језеру; нема дакле као ветерник једног одређеног правца. Обично почне ћарлијати на 2—3 сата после сунчева заласка, па се осећа целу ноћ и изјутра, док се сунце не роди. Тада га смени ветерник, али не одмах, јер између њих има каткад краћа, каткад дужа пауза поменуте тишине. Али је само око Св. Наума, на јужној обали језера, *ноћник* редован ветар, који почиње и престаје, као што је горе изложено. По осталим деловима језера он се по правилу јави тек пред зору.

С А Д Р Ж А Ј

	СТРАНА
<i>Јован Цвијић</i> , од д-ра Б. Милојевића	III
<i>Јован Цвијић и наша наука о народу</i> , од д-ра Ј. Ердељановића	XV
Границе и склоп наше земље	1
Сеобе и етнички процеси у нашем народу	24
О основама јужнословенске цивилизације	45
О националном раду	56
Карст и човек	66
Значај Босне и Херцеговине за српски народ	80
О исељавању босанских мухамеданаца	84
Далмација	94
Шумадија	100
Психичке особине Шумадинаца	106
Централна балканска област и балканско територијално језгро	118
Охридско језеро	129

